Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С Пушкина

ШЫН
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.
№ 88 (15912) ◆ 1997 чылдың сентябрь 2, вторник ◆ Ат салган шагы 23.55. Садар өртээ 1000 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

БАЙДАЛ НАРЫН

Агаар-бойдустуң бо чылгы нарын болуушкуннары-биле холбаштыр республиканың көдээ ажыл-агыйында байдалдың дугайында болгаш мал чемнерин белеткээр база 1997 чылдың дүжүдүн ажаап алыр талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 1997 чылдың август 26-да хүлээп алган.

Агаар-бойдустуң бо чылын нарын болуушкуннары-биле холбаштыр чаъстаашкыннарга болгаш үерлээшкиннерге таварышкан девискээрлерге онза байдалды чарлаан турган. Республиканың көдээ ажыл-агыйынга чедирген когарал 29 миллиард рубль болган, тарылга шөлдеринин 38 хуузу азы 30,6 муң гектар шөлдер когараан.

Тыва Республиканың Чазааның доктааткаңы болза:

1. Республиканың чер ажылдыг бүгү девискээринде байдалды онза нарын деп санаан.

2. Кывар-чаар материалдарны тывар, мал чемнериниң белеткелин организастаар, дүжүт ажаап алыышкынын хандырар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алырын Көдээ ажыл-агый яамызынга, кожууннар, сумулар чагыргаларынга даасkan. Хол кадыырлары-биле сиген кезер бригадаларны организастаарын, мал чемнерин силос хевирлиг кылдыр белеткээрин сүмелээн.

Мал чемнерин белеткээр, дүжүттү ажаап алыр ажылдарны онзагай байдалга дүүштүр организастаар.

3. Кожууннар чагыргаларының киирип келген актыларын езугаар үрелген тарылга шөлдерин (30,6 муң гектар тарылга шөлү), 5,1 муң гектар сиген шөлдерин статистиктиг отчеттан уштурун Тыва Республиканың Статистика талазы-биле күрүне комитединге даасkan.

4. Тыва Республиканың хамаатылар камгалалының херектериниң, онзагай байдалдар болгаш бойдус халавының уржуктарын узуткаар талазы-биле комитеди бо талазы-биле эргежок чугула материалдарны чугаалажып көргеш, саң-хөө болгаш материалдыг дузаламчыны көргүзер кылдыр федералдыг органнарже чорудар.

5. Дүжүт ажаап алыр комбайннарның белеткели дыка чавыс болганын демдеглээн.

6. Доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазааның аппаратының агроүлетпүр комплекизин чаартыр болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаар эргелелинге даандырган.

«1997-98 чылдарның күскү-кышкы үезинде республиканың хереглекчилерин хөмүр-даш-биле хандырарынга хамаарышкан соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 1997 чылдын май 20-де № 207 доктаалынга өскерилгелер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

«1997-98 чылдарның күскү-кышкы үезинде Тыва Республиканың хереглекчилерин хөмүр-даш-биле хандырарынга хамаарыштыр соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 1997 чылдың май 20-де № 207 доктаалының 3 пунктузун дараазында эдилге-биле айтыр:

«1997 чылдың сентябрь 1-ден соңгаар хөмүр-даштың хостуг өртектерин тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алырын соңгаарладыр».

Ш. ООРЖАК.

1997 чылдың август 26.
№ 365. Кызыл хоорай.

Чазак кежигүнүнге сөс:

«ХООЙЛУНУҢ НЕГЕЛДЕЗИНГЕ ДҮҮШТҮР АЖЫЛДААР МЕН»

Тыва Республиканың девискээриниң 47 хуузун арга-арыг ээлеп турар. Ынчангаш бистиң арга-арыгга хамаарылгавыс бир онзагай. Чоокта чаа Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйы талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга катап бадылаттырган Вячеслав Иванович КАҢЗАЙДАН бодунуң ажыл-ижин моон соңгаар канчаар чорударын кысказы-биле чугаалап бээрин диледим.

Ажыл-иживисти кол углаңыышкынын бо чылдың февраль 4-те үнген РФ-тиң арга-арыгны камгалаарының талазы-биле чаа кодекизинге үндезилеп чорудар бис. Кандыг-даа Хоойлу үнүп кээрге бир-ле дугаарында ону чонга, арга-арыг ажылдакчыларынга таныштырар апаар. Бис база оон эгеледивис. Июль айда кожууннар аайы-биле зоналарга хуваап тургаш, 5 кезек черге, арга ажылдакчыларынга Хоойлуну бистиң күрүне комитединиң тускай эртемниг специалистери база Хоойлуга хамаарылгалыг организацияларның киржилгези-биле таныштырылганы чоруттувус. Ол талазы-биле тайылбыр ажылын ам-даа уламчылаар апаар бис. Бо үндүрген чаа Хоойлунуң негелдезинге дүүштүр Тыва Республиканың девискээринге арга-арыгны шын, чурумнуг ажыглаарының талазы-биле чижек хоойлу актыларны хамаарылгалыг организациялар-биле кады ажылдап кылып эгеледивис. Ону Тываның байдалынга дүүштүр чогумчалыг ажылдап кылып алырывыстан бистиң ажыл-иживистиң кол үндезини оон хамааржыр. Ынчангаш борта кончуг хынамчалыг ажылдаар апаар.

Арга-арыгны чүгле арга-арыг ажылдакчылары камгалап шыдавас, ону бүгү чурттакчы чон камгалаар ужурлуг. Ажылывыстың бир кол сорулгазы чон-биле кады ажылдаары, чоннуң негелде, хомудалын үе-шаанда өөренип көрүп, аңаа чептиг харыыны бээри. Арга-арыг бистиң ниити байлаавыс-тыр, ынчангаш ону шупту ажыглап турар болгай бис. Ынчалза-даа ол бүгү Хоойлу негелдезинге үндезилеттинген турар ужурлуг. Кадрлар айтырыынче улуг кичээнгейни салып, аныяк кадрларны өөредир, өстүрер дээш боттуг хемчеглерни алыр. Чылдың-на болуп турар өрттер, хоралыг курттарга удур демисел дээш, шиитпирлээр айтырыглар ам-даа хөй.

Мооң мурнунда турган арга-арыг талазы-биле чижек хоойлу актылар шупту эргижирээн. Чурт рыноктуг экономикаже кирген, өртек-үне шупту өскерилген, акша-төгериктиң айтырыы нарыыдаан, ам бистиң холувуста РФ-тиң чаа арга-арыгны камгалаарының талазы-биле Хоойлузу келген. Ол Хоойлунуң негелдезинге дүүштүр ажылдаар бис.

—Арга-арыгны болгаш арга-арыг курлавырларын камгалаар азы ону чөпшээрел чок ажыглаар кижилер-биле кандыг ажылды чорудуп эгеледиңер?

— 1997 чылдың алды айларында арга-арыгга ыяшты чөпшээрел чок ажыглаан 23 таварылганы арга-арыг даамалдары илереткен. Ооң ниити күрүнеге чедирген когаралы 20.481 муң рубль болган. Оларның 6-зы боттарының эки туразы-биле 1037 муң рубльди төлээн. Арткаңнарынга чедирген когаралын төледир талазы-биле хемчеглерни ап турар. Бо берге үеде чоннуң холунда туда акша чок болгаш ыяшты оорлап кезер чоруктар көвүдээн. Көдээ чон колдуу ыяш одаар болгай. Бир кубометр одаар ыяштың өртээ 800—2.500 рубль. Бо өртек чонга ындыг-ла улуг эвес, ынчангаш торгадырының орнунга чөпшээрелди садып алганы дээре. Бир кубометр тудуг ыяжын оорлап кескени дээш 60—121 муң рубль чедир торгаар. Ыяш кезериниң чурумун хажыдып турарларга колдуунда көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, араттар, бюджет организацияларының ыяш белеткеп турар бригадалары болгаш тус черниң чурттакчылары хамааржып турар. Бо талазы-биле чон ортузунга тайылбыр ажылын чорудары эргежок чугула апарган.

— Эрткен чылын, бо чылын-даа Тываның девискээринге дыка-ла улуг өрттер болган болгай, арга-арыгны өрттен камгалаар талазы-биле сөөлгү үеде кандыг хемчеглерни ап турар силер, номчукчуларга сонуургадып көрүңерем, Вячеслав Иванович?

— Бо чылын бистиң республиканың девискээринге 245 улуг, бичии өрттер болган, эрткен чылдыындан 31 өрт хөй болганы ол-дур. Тывага 26436,1 га арга-арыгның девискээри өрттенген. Ажыглап чугаалаарга, 806,2 муң кубометр ажыглал ыяш өрттенген, ооң чедирген когаралы—4,4 млрд. рубль. Ол өрттерни өжүреринге бистиң үндүрген чарыгдалывыс 2.827 млн. рубль болду. 245 болган өрттерниң 91,7 хуузу кижилерниң серемчилел чок чоруундан болган. Ону өжүреринге арга-арыг ажылдакчыларындан аңгыда, кожууннар, сумуларның чагырга даргалары, тус черниң чурттакчылары, Сибирь девискээриниң өрт өжүрер талазы-биле тускай шеригжиттинген отрядтары, ол хамаанчок Ямал-Ненец автономнуг округтуң өртчүлеринден бээр киришкен болгай.

Чамдык кижилер тайгага чорааш, эмин эрттир серемчилел чок, азы өскээр чугаалаарга, от-биле оваарымча чок болганындан өрттер өөскүп үнүп турар. Чамдык чижектерге доктаап көрейн, Бай-Тайга кожууннуң девискээринге бөлүк туристер, оларны үдеп чораан кижилер эртен маршрутче үнерде одаан өжүрбейн чоруй барганындан өрт өөскүп үнген. Дедир кел чыдырда, өрт хып турда-ла, өжүрер хамаанчок, херекке албаан. Бии-Хем кожууннуң Ленинка суурнуң араттары боттарынга чөпшээрел чок ыяш белеткеп тургаш, одаан өжүрбээниинден өрт болган. Ооң чедирген ниити когаралы 45 млн. рубль болган, ону төлеттирериниң хомудал билдириишкинин киирген. Оон-даа хөй чижектерни киирип болур.

Сөөлгү үеде өрт болдурбазының талазы-биле дээштиг хемчеглерни ап эгеледивис. Эң-не берге айтырыг—акша-төгерик. Мооң мурнунда часкы, күскү өрт үезинде самолет-биле доктаамал агаардан хайгаараашкыннарны кылып турган болза, ам ындыг акша кайда боор. Ооң орнунга бедик дагларга радиостанциялыг постуларны тургузуп эгеледивис. Бо арга дыка ажыктыг болган, 6 өрттү үезинде өжүрүп, буруулуг кижилерни тудуп алдывыс. Харыысалга чогундан өрттү болдурган хамаатыларны тудуп, буруулуг кижилерни эрге-хоойлу органнарынга киирип тур бис. Ооң-биле чергелештир, чон ортузунга, өөреникчилерге тайылбыр ажылдарын чорударын уламчылаар бис. РФ-тиң арга-арыг талазы-биле чаа Хоойлузунга дүүштүр бистиң республиканың девискээринге арга-арыгны шын, чурумнуг ажыглаарының талазы-биле чаа хоойлу-актыларны ажылдап кылып тургаш, өрттү болдурган буруулуг кижилерге хамаарыштыр шыңгыы хемчеглерни алырын база көрүл турар.

— Арга-арыгны хоралакчы курттардан болган аарыглардан камгалаар талазы-биле кандыг хемчеглер ап чорудуп турарыл?

— Агаар-бойдустуң ниити өскерлип орарындан база хөрзүннүң тургузуунуң чаартынып турарындан, ыяштың аарыглары болгаш хоралакчы курттар сөөлгү үеде көвүдээн. Эң-не айыылдыг курттарга —Сибирьниң торгу удазыны аргыыр курттары хамааржыр. Ол курттар Таңды, Чеди-Хөл, Улуг-Хем Чөөн-Хемчик, Бии-Хем кожууннарының девискээринде нептерээн. Ол кожууннарның девискээринге сөөлгү 3 чылда «Ленидоцид» деп эм-биле хораннаашкынны чоруткан. Ол эм ындыг-ла улуг ажыктыг болбайн турар. 1997 чылда «Децис» деп чаа эмни ажыглаары негеттинип келген. Бо эмниң биске орай келгени-биле часкы хораннаашкын чоруттунмаан, күзүн чорудары планда көрдүнген.

РФ-тиң арга-арыгны камгалаарының талазы-биле чаа Хоойлузу бар болганда, бо хоралакчы курттар-биле демиселди чорударын шыңгыырадыр талазы-биле ажылды онзагайлап көөр ужурлуг бис. Бо хоралыг курттар көвүдээр болза, оларның хоразы өрттеп безин улуг дээрзин чон безин билир боор.

Сергей ХЕРТЕК.

Чаа өөредилге чылы-биле

БИЛИГЛЕРНИ — УРУГЛАРГА

Дүүн республиканың өөредилге черлеринге Билиглер хүнүн демдеглеп эрттирген. Бо улуг байырлал таварыштыр Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак радио дамчыштыр байыр чедиргеш, уругларга бедик билигни бээринге башкы кадрларның үлүү улуг дээрзин демдеглеп, эң дээре дээн башкыларны демдеглээн. Ооң соонда Шериг-оол Дизижикович Кызылдың 9 дугаар школа-гимназиязынга барып, чаа өөредилге чылының ажыдыышкынынга киришкен.

Байырлыг ажыдыышкынны школаның директору В. О. Төмүр-оол кылгаш, школаның чедиишкиннеринге, туруп турар бергедээшкиннерге доктааган. Школаны чылдың-на 90-100 ажыг өөреникчи доозуп турар болгаш чылдың-на 100 ажыг бирги классчыларны хүлээп ап турар. Школа септелгезинге ада-иелер, өөреникчилерден аңгыда, башкылар боттары 50-50 муң рубльди салып, септелгени 100 хуу кылып ап турарын ол демдеглээн.

Школаның башкыларынга болгаш өөреникчилеринге, ада-иелерге Президент Ш. Д. Ооржак байыр чедиргеш, тыва чоннуң чаагай чаңчылдарынга шынчы, ону нептередиринге бүзүреп турарын чугаалаан.

Бистиң корр.

БАШКЫНЫҢ ЮБИЛЕЙИ

Бистиң хүндүлүг башкывыс Л. П. Салчак бо өөредилге чылын байырланчыг болуушкун-биле уткуп турар. Хып дээн чалыы 24 харлыг аныяк кыс ыраккы Костромадан Тывага башкылап келгенден бээр хөй-ле чылдар эрткен... Ам Любовь Петровна бодунуң 65 харлаан юбилейин ийи дугаар төрээн чурту болу берген Тывада төрел-чонунуң, эш-өөрүнүң, хөй санныг өөреникчилериниң аразында уткуп турар.

Башкывыс эге базымнарын Барыын-Хемчик кожууннуң школаларынга 1956 чылда эгелээн. 1958 чылдан эгелээш бо хүннерге чедир Кызылда күрүнениң башкы институдунга ассистентилеп, башкылап, педагогика, психология кафедразының үндезилекчилериниң бирээзи болуп, ам бо хүннерге чедир ында доцент башкы бооп ажылдап турар. Тываның бүгү булуңнарында башкыларның хөй кезиин Любовь Петровнаның өөреникчилери дизе частырыг болбас. Институттуң, а амгы үеде университеттиң удуртулга ажылынга Любовь Петровнаның үлүг-хуузу улуг: деканнап, кафедра эргелекчилеп, проректорлап ажылдап тургаш, студентилерниң болгаш аныяк башкыларның хүндүлүг дагдыныкчызы бооп келген болгаш бодунуң дузааргак, ак сеткилдиг, шынчы, ажыл-ижинге негелделиин-биле кады ажылдап турар эш-өөрүнге үлегерлиг.

Ынчангаш педагогика, психология кафедразының башкыларының болгаш хөй санныг өөреникчилериниң мурнундан башкывыс Любовь Петровнага каң дег кадыкшылды күзевишаан, ам-даа бистиң аравыска хөй-хөй чылдарда биске үлегер-чижек болуп артарын күзедивис.

Екатерина ОНДАР.
ТКУ-нуң педагогика, психология кафедразының улуг башкызы.

«ОРЛЁНОКЧЕ»— КОНКУРС-БИЛЕ

Эрткен чылын республиканың уругларның уран чүүл школазының өөреникчилери Бүгү-эвилелдиң «Океан» лагеринге дыштангаш келирге, уругларның башкызы М. М. Лопсан ук лагерьде бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс вожатыйлап ажылдап турарын, оларга бүдүн лагерьниң кижизидикчи башкыларының-даа, дыштанып келген уругларның-даа хамаарылгазы кончуг чымчак, оларның адрезинге чылыг сөстерни дыңнааш келгенин башкы өөрүшкү-биле чугаалап органынга кижи өөрүвес арга чок. Вожатыйлар Ирина Сереңги, Чойган Монгуш, Роза Седип эвилел чергелиг конкурска тиилекчи болуп, лагерьге ажылдаар ийи чыл хуусаалыг керээни чарып алган ажылдап турарындан аңгыда, олар Владивосток хоорайның университединде бот-өөредилге-биле өөренип турарлар. Бичии республикавыстың мурнундан тиилекчи болуп барган чаңгыс чер-чурттуглавывыска, барып-барып бичии уруглар лагеринге ажылдап, аңаа бистиң республикадан чаштарны хүлээп ап деп чүве база-ла чоргаарал болгай.

Бо хүннерде бистиң республикавыстың аныяктарынга Бүгү-россия чергелиг уруглар төвү «Орленок» лагеринге ажылдаары-биле конкурска киржир чалалга келген. Аңаа 20-26 харлыг башкы эртемниг азы уруглар-биле ажылдап чораан арга-дуржулгалыг оолдар, уруглар киржип болур. Оолдарның шериг хүлээлгезин эрттирген турары албан.

Шаг-үеден бээр ат-алдарлыг лагерьге ажылдаары-биле конкурска киржиңер, аныяктар, бодуңарның талантыңар, арга-шинээңер шенеңер. Тыва Республиканың аныяктар комитединге сентябрь 10-га чедир барып, чугаадан кылыңар.

Светлана МОНГУШ.

ПРЕЗИДЕНТИГЕ ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак республиканың яамыларының, ведомстволарының, үлетпүр черлериниң удуртукчулары-биле чөвүлел хуралды эрттирген. ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюн, оралакчы В. Ш. Оюн, Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат олар чөвүлел хуралга олурушкан.

Чайгаар монополиялар дугайында Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельциннниң Чарлыын республикага боттандырар дугайында чугаа болган. Соңгулдалар-биле холбаштыр ол Чарлыкты күүседири элээн узамдыга бергенин демдеглээн. Чугула Чарлыкты боттандырар талазы-биле комиссияның кылган ажылы улуг эвес. Тываның электри четкилери, ЧЭТ, Тывагаз, Кызылдың хлеб заводу, транспорт организациялары монополистер болбушаан, боттарының ачы-дуза чедирилгезиниң санаашкыннарын доктаадып, ведомствонуң эрге-ажыын камгалап келген. Ындыг байдал кадык, биргээр чугаалаарга, хоойлуга дүгжүр адааннажылганы тургузарынга идигни бербейн турар. Электроэнергия болгаш өске-даа чүүлдерни ажыглааны дээш Хакасияда өртектерден 2 катап чиик төлевирни доктаадып тургузары чугула. Өртектерни, тарифтерни ынчаар тургузары чоннуң хөй нуруузунуң эрге-ажыктарынга дүүшкен болур ийик. Ол коллективтерде ажылдап турар хамаатыларның эрге-ажыын база барымдаалап көөр апаар. Бот-үнени, херек кырында чарыгдалдарны хажыдып, улуг өртектерни доктаадып турары-биле эптежип болбас.

Чайгаар монополияларны шеглээр, өртектерни, тарифтерни херек кырында чарыгдалдарга дүүштүр доктаадыры эргежок чугула дээрзин чөвүлел хуралга онзалап демдеглээн.

Рита САМБУ.

АЖЫДЫЫШКЫНГА КИРИШКЕН

Президентиниң Администрациязының парлалга албанының дыңнатканы-биле Россияның спорт комитединиң чалааныын езугаар ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак август 28-те Красноярск хоорайга хостуг хүреш талазы-биле делегейниң XXXII чемпионадының ажыдыышкынынга хүндүлүг аалчы бооп киришкеш келген. Аңаа РФ-тиң Чазааның Даргазының оралакчызы О. Сысуев киришкен.

— Бо Россияда бир дугаар эртип турар делегей чемпионады болган. Аңаа төөгү талазы-биле алырга, база эң-не хөй — 47 аңгы-аңгы чурттарның төлээлекчилери киришкен. Красноярск хоорайда спорттуң хааглыг ордузунга делегей чемпионадының ажыдыышкынынга Коңгар-оол Ондар хөөмейлеп, аян тутту. Россияның чоннарының янзы-бүрү национал хүрештериниң көргүзүглеринче Тываның мөгелери база киришкен. Чон ону аажок сонуургап, адыш часкаар боор чорду. Ынчалза-даа маңаа эрткен Россия чемпионадынга деңней көөрге, көрүкчүлер залды шуутла чык долдур олуруптар чүве чок — деп, Президент чугаалаан.

Делегей чемпионадының талазы-биле дыңнадыгны кылып тургаш, ол бистиң тыва мөгелеривистиң хостуг хүрешке ындыг-ла хөгжүлде албайн турарынга база доктааган. Хүрешти чаңгыс талалап, чүгле чиик деңзилерже улуг кичээнгей салып турганын Ш. Д. Ооржак частырыг деп санаан. Спорттуң хевирлер аайы-биле хөгжүлдезинге Чазактың талазындан улуг дузаны көргүзүп турар-даа болза, хостуг хүреш талазы-биле «аскап» турарын ол хараадал-биле дыңнаткан. Тываның булуң бүрүзүнде спорт талазы-биле удуртур ажылда ажылдап чоруурларның колдуу хостуг хүреш мөгелери-даа болза, тренер ажылы хожудаңгай бооп турарын «сапык чок сапожник»-биле дөмейлээш, (делегей чемпиону чок). бо талазы-биле бедик деңнелге чугааны чорударын дыңнаткан.

Ш. Д. Ооржак чүгле чемпионат көрүп чораан эвес, албанның ажыл-херээн кылып, РФ-тиң Онза байдалдар талазы-биле яамызының Красноярск хоорайда эргелелинге чедип. Тывага болган үер уржуктарының талазы-биле чугаалажыышкыннарны чоруткан.

Каң-оол САТ.

Черниң кежиин четтирер дизе...

КАЙНААР ДУЖААРЫЛ?

Тожунуң байлак девискээри чайгы беримчези-биле кожуун чонун канчаар өөртүп, бодунче чалап турарыл? Черле өөренип чаңчыкканы кончуг болгаш, арга-арыынче кежик дилеп кирерин хөй-хөй кижилер күзелдии-биле манап турганы чугаажок.

Ниитизи-биле алырга: кат аймаа эрткен чылга бодаарга, оон арай эвээш хире деп санап турар. Быжып эгелеп турда, баштай-ла эң көскүлени болгаш элбээ көк-кат болган. Ынчангаш кайы-даа суурнуң чурттакчылары аныяк, кырган-даа катчылар арга-арыгларже далаш шуужуп үнгеннер. Оларның бодалында кол-ла чүве чыгган кадын кандыг арга-биле, канчап-чоор тургаш сайгарып алыры турган. Холунда акша-төгерии чок, карманы куруг кижилер (ылаңгыя ажыл чок аныяктар) экизи кылдыр акшага-даа хуулдурза деп, а өскелери — аъш-чемге-даа, бензин, солярка-га-даа орнап алган болзувусса деп күзеп турган. Ынчанмайн канчаар, магазинден чем садып алырда акша херек, каттаар дээш машина, тракторлуг улуска коштунчуурга, акшаң кайыл дээр болгай.

Адыр-Кежиг, Ийи суурларның чурттакчылары көк-кат чыырынче далажып кирипкеш, доңзумаар кадын кочал-кочалы-биле орнап, садып чоруурувус бо дижип, кожуун төвүнге бо-ла кээр апарганнар. Ынчан садып алыкчылар каттың эки бышпааның билгеш база боттарында акша чогун, оон хараазы-биле чигир садып албаанын бодааш, хереглевес болганнар. Бир каш хонукта хөөкүйлерниң кады ынчаар-ла сайгартынмайн барган. Ол-ла үеде кожууннуң ыяш ажыл-агый чериниң директору эш Матвеев Адыр-Кежиг, Ийи суурларга чорааш: «Бо кадыңар четчип быжары арай элек болгай, витамини чокта хөй, оозун билип алыңар» деп сагындырып турганы, бир талазында, шын хире. Ийи талазында, ыяш ажыл-агыйы кат хүлээп алза-даа, дужаакчыларга акша төлээр арга-шинээ чок болганындан, хамаарышпас өске бир албан чери ышкаш, доорaзынга ыыт чок олурган. Кат аймаан кожуунда мөөну-биле хүлээп алыр чер чок бооп келди, бир кезек «хүлээп аптар боор» дээш дамчыыр чугаалар турду-даа. Шынында кандыг-даа чарыгдал деп чүве чок, бодула үнүп келген белен катты, черниң кежиин четтирер чүве болганда, ону чыып, тып турар кижилерни деткиир, кожуун, суму чагыргалары оларга дузалаар ужурлуг. Кат чыып турар кижилер хинчектенмезин.

Харын сөөлгү хонуктарда чамдык улус кадын чигирге орнап ап, боттары эвээшбиче варенье хайындырып аптар аргалыг болганнар. Хлебке безин акша тыптыры бергедеп турган. Ол аразында инек-караа быжып эгелээн, улус ынаар кирипкен. Чыгган кадын садып-саарары берге болган, база-ла акша, ону тывары амыр эвес.

Бо-ла дыңнап, билип чоруурга, бистиң чамдык тыва улустуң ам-даа каап чадап каан, биле тура-ла болган чок кедирли дүжер бир багай чаңчылы (ылаңгыя сөөлгү элээн каш чылдардан бээр) бодунуң-на кара күжү-биле кызып-кылайып чорааш тып алганы, чижээ, катчимизин арагага орнапкаш, азы акшага чедирип алза-даа, оозу-биле демги ажыг суксунун сада шаап алгаш, ижип чоруп турарын кижи кайгаар. Хайыраан-на чемин аан. Бо Тожуда балык, эът тыпканда оозун саткаш, арагалап чоруп турар кижилер база бар. Оларның аразында хөй уруг-дарыглыг, кадайы ажылдавайн турар кижилер чок эвес болгай. Амыдыралын чүге бодавас чүве ирги? Бир эвес олар ындыг чөгенчиниң боттары буруу шаппас чүве болза, каракка көскүлең, ана ат болган кижилер-ле-дир. Бойдустуң төлү — кижи чер оранының төттүнмес кежиин канчаар шын ажыглаарын угаап билир ужурлуг.

Кайы үеден бээр тожу чон мөөгүнү чемге күзелдии-биле ажыглап келген: дузап алыр, янзы-бүрү чемге холуур, ол бодун хайындыргаш чиир. Бо чылын мөөгү эвээш боор дээр болза, аас човаа, эрткен чылдыындан дора эвестир, тывары чүгле кижиниң бодундан хамааржыр. Эът, чаг орнун безин дуглап болур эки чем-дир ол.

Оон ыңай, Тожунуң күрүнеге хөй орулга киирер, өг-бүлениң бюджедин көвүдедир байлаа — тоорук бооп келгенин билир бис. Ам ооң дүжүдү кандыг деп медээ барыл? Тайга-сындан бадып келген ивижилерниң, «Азас» заповедниктиң ыңай-бээр барып кээп турар егерьлериниң база ыяш, арга-арыг ажыл-агыйларының ажылдакчыларының хайгаарап көргенинден алырга, тоорук багай эвес үнген. Мурнуку чылдарда ышкаш, тооруктаарынга күзелдиг бригадалар, хуу кижилер база белеткенип турар. Тоорукту чүү чер та канчаар хүлээп алыр бодап турар чүвези ирги? Кат көргеш, хая көрнү бээри ышкаш болбас болза.

Черниң кежиин четтирер дизе... Тожуда байдал-биле алырга, бо хүннерде ындыгдыр. Черле канчалза таарыжырыл?

Алексей НУГУУРАК.
Тожу кожуун.

ӨСКЭЭР КӨЖЕ БЕРГЕНИ ОЛ БЕ?

Эки чүвени эскербейн баарга база болдунмас-ла болгай. Кызылдан Эрзинче орукка чоруп оргаш, элээн-не хөй чүве бажымга кирип чорду. Үжен чыл бурунгаар бо орук кандыг янзылыг туржук. Эртен эрте үнген автобус кежээ үзе-тура Эрзинге чедип келир турду. А ол федералдыг орук-тудуг организациязының ажылының ачызында асфальтылап каан чазаглыг орук магалыг-ла. «УАЗ»-биле Кызылдан үнгеш, чүгле үш шак иштинде чоруур.

Багай чүвени көрбейн эрте бээри база болдунмас. 1978 чылдың чайынында кожуун девискээринге кончуг улуг каңдаашкын болган. Эң-не берге байдал ынчан Ленин аттыг совхозка таварышкан. Чүге дээрге совхозтуң одар-белчиирлиг девискээри бичии болганындан, немелде кыштаглар белеткээри болдунмас, сиген-ширбииш кезип белеткээр черлеривис база чок. Ол дээш директорлап турган мээң бажымга чүү кирбейн турган дээр боор. Думчукка тулганда бызаа сугжу, чымыштыг ажылче эштип кирипкен бис. Успа-Хөл кыдыы, Өвүрнүң Ак-Чыраа девискээринден 2 муң тонна сиген белеткээш, ол черинге пресстээш, сөөртүп алдывыс. Моолдуң Баян-Тес сумузунуң девискээринге 2 муң, Кызыл кожууннуң «Көк-Тей» совхозунуң девискээринге 3 муң хойну кыштаттывыс. Кайы-даа талага кыштаан малывыс хорамча чок, хүр-менди кыштаан. Чүгле «Тыва тудуг» трестиң тудуп бергени хоюнуң кажаазының кыры ойлуп кээп дүшкенинден 90 ажыг хойларны базып каапкан. Ону треске ийи дакпыр өртектиг төледип алган бис.

Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы турган В. Е. Серяковтуң кожуунга келгенин ажыглап, Тере-Хөлдүң № 1 хойжу бригададан бээр эдертип чорааш, берге байдаллар моон соңгаар таварышпас деп кым магадылаар боор деп бодап чордум. Чүнү кылзывысса экил, чүнүң-биле дузалаар силер деп айтырыг тургускан мен. Мээң чугаамны кончуг кичээнгейлиг дыңнааш, мал чеминиң материал-техниктиг баазазын кожуунга хөгжүдери-биле Тере-Хөл, Ямаалык, Чөөгей суггарылга системазын Тес унунга күштүг насостар тургускаш, ажылдаар перспективтиг план барын чугаалады. Совхозуңарның малының бажы амгы деңнелге хевээр турза ажырбас-тыр ийин. Булуң-Бажында 150 га черни ыяш ажыл-агый чериниң ажылдакчызы К. Ш. Чамзырыңның киржилгези-биле долгандыр кажаалаттывыс. Хөй чылдыг сигенни аңаа тарып алдывыс.

Шаанда араттарның суггаргаш, тараа тарып турган чери куруккан болгаш, сиген, сула чаагай-ла үнген. Сарыг-Булуң көк-булуң кылдыр хуула берген.

Ам көрген, каракка бүзүрээр арга чок. 8 километр ажыг кажаадан чаңгыс өрген-даа арттырбайн шуптузун бүрүн сөөртүп алгаш барган. Ажыл-агый кыжын малын чүнүң-биле чемгерерил, сигенин кайыын кезип белеткеп алырыл деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Совхозтуң сөөлгү директору турган Сандык Сүгениң чугаазы-биле алырга, ажыл-агыйда мал төнген, 4 муң хире хөй артса арткан-на боор дидир. 1980 чылдың июль айның 1-де көдээ ажыл-агый эргелелинге дужаар мал отчеду 24 дугаар форманы бадылап турувуста, совхозтуң чер базар бүгү малы 29 муң баш ажып турду...

Кожуунга совхозтар аразының механизастаттынган көжүп чоруур тудуг организациязы (АКМК-5) ажылдап эгелээниниң сөөлүнде совхозка бүдүрүлгениң болгаш чуртталга бажыңнарының төлевилел капитал тудугларының тудуу шапкыны-биле хөгжүп эгелээн чүве. Ам АКМК-5 канчап барганыл?

Сегбе ОНДАР.

Үер-халаптың уржуу

ДЕМНИГ АЖЫЛДААРЫ ЧУГУЛА

1997 чылдың август айның эгезинде Тыва Республиканың девискээринге чаашкын каш хонук иштинде доктаамал чаап келгениниң түңнелинде, үер-халап дендеп, чурттакчылыг суурларга, автооруктарга, көдээ ажыл-агыйга, көдээ чоннуң чуртталга бажыңнарынга, огородтарынга, электри, радио, чагыларынга дээш, республиканың чурттакчы чону улуг каража-когаралга таварышкан. ТР-ниң Чазаа ол үеде онза-дарый хуралды эрттиргеш, айыыл-халапка таварышкан кожууннарга онза байдалдың зоназын чарлаан турган. ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюн баштадыр комиссияны тургузуп, бар-ла турган хемчеглерни алган. Сөөлгү үеде «Шын» солуннуң редакциязынга үер-халаптың чедирген когаралының дугайында, ону чайладыр талазы-биле кандыг хемчеглерни алганын, үезинде дуза чедирген кижилерге өөрүп четтиргениниң чылыг сөстерин бижээн чагаалар хөйү-биле келген. Оларның кол-колунга доктаап көрейн.

Эң-не улуг үрегдээшкиннер Тываның автооруктарынга болган, бо талазы-биле кандыг ажылдар чорудулуп турарын «Тыва автоорук» эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Н. В. Королева мынчаар бижип турар: «Эң улуг үрегдээшкиннерге Чеди-Хөл, Таңды кожууннарның автооруктары хамааржыр. Бо девискээрлерде улуг-биче ыяш, демир, бетон көвүрүглер колдуу шупту үрелген, ниити когарал 2.398 млн. рубль чедип турар. Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарының автооруктарынга үрегдээшкиннер дыка улуг болган. Ону кылыры ындыг-ла амыр эвес. Бо ийи кожууннуң девискээринде автооруктарынга үер-халаптың чедирген когаралын тускай эртемниглер санап көөрге 1.564 млн. рубль. Эң-не берге байдалга Өвүр кожууннуң автооруктары таварышкан. Хандагайты — Мугур-Аксы аразының автоорууда 7 ыяш болгаш демир-бетон көвүрүглер үерден үрелген».

Республиканың автооруктарынга үер-халаптың чедирген когаралы 6.478 млн. рубль болган. Үер үезинде автооруктарда болган үрегдээшкиннерни Тываның хамааты камгалалының болгаш онза берге байдалдар талазы-биле республика комитединиң тускай эртемниглери-биле кады түңнеп үндүрген. Тываның автооруктарында болган үрегдээшкиннерни катап тургузары кончуг берге айтырыг, ам база катап акшага үзер. Үер-халапка таварышкан оруктар колдуу тус черниң оруктары, ынчангаш ону ТР-ниң акшаландырыышкыны-биле кылыры билдингир. ТР-ниң Чазаа 150 млн. рубльге кывар-чаар материалдарны, 20 млн. рубльге аъш-чем продуктузун тускайлап берген. Бо хүннерде кожууннарда орук-септелгези тудуг эргелелдери үерге үрелген көвүрүглерни, оруктарны кылыр дээш бар-ла турган хемчеглерни ап турар. Ол оруктарны кылырынга тудуг материалдары садып аар акша-төгерик чедишпес. Тус черниң кожуун, суму чагыргалары, кооперативтер, сайгарлыкчылар, араттар, хуу бүдүрүлгелер орук ажылчыннарынга материалдыг, моральдыг дузаны чедирип, акша-төгерик-биле дузалаарын Наталья Вениаминовна Королева дилеп турар дээрзин база айыткан.

Барыын-Хемчик кожууннуң девискээринде Мунгаш-Актың ыяш көвүрүүн үер үреп каарга, ында чурттап турар О. Мөгей-оол бодунуң хөреңгизи-биле кылдыртып каанын Кызылдан Б. Ооржак бижээн. Бо берге үеде үрелген оруктарны кылыр талазы-биле шак ындыг ак сеткилдиг деткикчилер тыпты бээр дээрзинге база идегеп турар бис.

Үер үезинде берге байдалга таварышкан Чеди-Хөл кожууннуң Элегес суурнуң чурттакчызы Анатолий Торлуктуң чагаазында мынчаар бижип турар: «Үерлээшкин Элегес суурга август 2-де, дүне 4 шак үезинде суурнуң адаккы кудумчуларының дал ортузу-биле чара шаап бады баарга, чурттакчы чон билбээн, удуп чыткан. Аас-кежик болуп, чурттакчы чон айыыл-халапка таварышпаан. Үер алган девискээрниң 58 бажыңнарга 280 ажыг кижи чурттап турган, үер суу девидедип кээрге, кижилер бажыңнар кырынче үнер ужурга таварышкан. 12 чуртталга бажыңнары улуг үрелиишкинге таварышкан. Шак мындыг берге байдалга таварышкан чонга ачылыг дузаны хамааты камгалалының болгаш онза берге байдалдар талазы-биле Чөөн-Сибирь девискээриниң камгалакчылары боттарының вертоледу-биле ужуп келгеш, сугга алыскан 150 ажыг кижини, ооң иштинде 70 ажыг бичии чаштарны 12 рейсти кылып тургаш, кургаг черже үндүр дажыглаан. Борта Чеди-Хөл кожууннуң чагырга даргазы Н. И. Дартай-оолдуң чедирген үлүг-хуузу улуг. Вертолет-биле кады келгеш, айыыл-халапка таварышкан чон-биле ужуражып, республикада байдалды кысказы-биле таныштырып, үерге таварышкан чонну көжүрерин дорт удуртуп кирген.

Онза берге байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле республика комиссиязы (даргазы С. Б. Сараев) айыыл-халапка таварышкан көшкен улуска база бажыңнарында артып калган чонга 10 хонук иштинде аштанып-чемненир 13 чүүл янзы-бүрү чемнерни чедиштирип үлээн. «Чону чоорган, хөйү хөйлең» деп чоннуң чугаазы бар, бергеге таварышкан чонга суурнуң чурттакчы чону, дөргүл-төрели, суурда хлеб быжырар биче бүдүрүлге (даргазы Альбина Шивит-оол), Хову-Аксында хлеб заводу (директору Раиса Күржеп) дээш, дуза чедирбээн кижилер чок.

Чагаазының сөөлүнде Анатолий Торлук Элегес суурга болган үерниң айыыл-халавынга таварышкан чонну камгалаарынга ачы-буянын чедирген ТР-ниң Чазаанга, Чеди-Хөл кожууннуң чагыргазынга, Хамааты камгалалының болгаш онза берге байдалдар талазы-биле республика комитединге, афган дайынчылар фондузунга, дуза чедирген удуртукчуларга, Элегес суурнуң чурттакчыларынга өөрүп четтиргенин илергейлээн.

Бай-Тайга кожуундан бистиң хоочун бижикчивис С. Ч. Салчак кожууннуң девискээринде болган үер-халап ажыл-агыйларга, албан организация черлеринге болгаш хуу кижилерге эвээш эвес когаралды таварыштырганын бижип турар. Ылаңгыя бо кожуунга бедик вольтулуг электри чагыларынга болгаш 6 трансформаторларга, Шуй суурнуң подстанциязынга чаңнык дүшкенинден, электри чырыының талазы-биле кожуунда улуг бергедээшкиннер болган. Мурнакчы совхозтуң девискээринде 2 улуг көвүрүгнү үер суу арылдыр алган. Шуйнуң болгаш Базырактың суггарылга системалары дооза үрелген. Ол ышкаш Дустуг-Хем, Шуй-Аксының, Оруктуг-Өзенниң, Бавыдайның, Шуй иштиниң, Ак-Хемниң, Чиңге-Каъттың аргыжылга оруктарын үер-халап үндезини-биле үрээл болгаш ол ажыл-агыйга хөй түңнүг акша-төгериктиң когаралын чедирген. Ниитизи-биле «Мурнакчы» совхозтуң девискээринге үерниң чедирген каражазы 610 млн. рубль ажып турар. Тээлиниң Адыр-Мажалык буга бажы болгаш Бай-Талда Чөөн-Хемчик кежир көвүрүг шуут үрелген.

Бойдустуң халавын болчап каан эвес деп чоннуң чугаазы бар болгай, ынчалза-даа берге үеде орта удур туржуру кижи бүрүзүнүң хүлээлгези. Бистиң республиканың девискээринге болган үер-халаптың үрегдээшкиннеринден чонну камгалап, белен эвес ажылды удуртуп, башкарып турган Хамааты камгалалының болгаш онза берге байдалдар талазы-биле республика комитединиң даргазы **Александр Петрович БЫКОВКА** сөстен берип көрээлиңер:

— Бо чылын Тываның девискээринге болган үер халавы республиканың чонун берге байдалга таварыштырган. ТР-ниң Чазааның чамдык кожууннарга онза байдалды чарлааны таварылга эвес, ооң чедирген когаралын безин санап түңнээри ындыг амыр эвес болган. Москвадан ТР-ниң Чазааның чалаап комиссиязы-биле бистиң комитеттиң специалистери чижек-биле санап-түңнеп үндүрген. Эң берге байдалга Чеди-Хөл, Эрзин, Каа-Хем кожууннарының чурттакчы чону таварышкан. Чүгле көдээ ажыл-агыйга үерниң чедирген когаралы 6 млрд. рубль чедип турар. Чурттакчы бажыңнарга, дузалал ажыл-агыйынга үер үезинде үрегдээшкиннерниң ниити түңү 700 млн. рубль четкен. Комиссияның санап үндүрген медээзинден алырга, республиканың экономиказынга үерниң чедирген когаралы 25 млрд. рубль болган. Бо дээрге херек кырында үрелген тудуглар, автооруктар, көвүрүглер, телефон, электри чагылары, камгалал тудугларынга дорт чедирген каражаның түңү-дүр. Бир эвес ниити республикага үерниң чедирген үрегдээшкинин санаары дыка берге.

Бар-ла турган хемчеглерни ап турган хиревисте, 5 кижи өлген, 4 кижи бертинген. Хамааты камгалалының болгаш онза берге байдалдар талазы-биле Чөөн-Сибирьниң камгалакчылары боттарының вертолеттары-биле борта кээп, биске дузалажып турдулар. Июнь айда Тываның девискээриниң арга-арыгларынга болган улуг өрттерге бистиң комитеттиң акша-хөреңгизи колдуу үзе чарыгдаттынган. Үерге таварышкан черлерниң документилерин кылып дооскаш, ону Москваже киирген бис. Кызыл хоорайның чурттакчылары албан, бүдүрүлге организациялары айыыл-халапка алыскан чонга гуманитарлыг дузаны база чедирген болгай. Борта онза берге байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле республика комиссиязы эки ажылдаанын демдеглээр апаар. Чамдык кижилер үерге алыскан черлерге дузаламчы кылдыр Москвадан хөй акша-төгерик кээр боор деп бодап турар. Амдызында чүгле Хамааты камгалалының болгаш онза берге байдалдарда бойдус халаптарының уржуктарын чайладыры-биле РФ-тиң яамызындан 1 млрд. рубль ТР-ниң Чазаанда келген. Ам бо үеде мал чеминиң белеткелиниң, дүжүт ажаалдазының үезинде үрелген черлерни катап тургузары ындыг-ла амыр эвес дээрзин чонга дыңнадып кагза артык эвес боор.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧЕРНИ АЖЫГЛААРЫ — КИЖИЛЕРНИҢ ХУУДА ХЕРЭЭ

Амгы үеде республикада чер реформазының канчаар чоруп турарының дугайында Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң күрүне комитединиң черни ажыглаар болгаш ону камгалаар талазы-биле контроль килдизиниң эргелекчизи В. С. Дандарга каш айтырыгны салдым.

— Чер реформазын кандыг угланыышкынныг чорудуп келгенин, республикада чер реформазының байдалын тайылбырлап көрүңерем, Виктор Сааяевич?

— Чер реформазын РФ-ке, бистиң республикага-даа 2 үе-чада-биле чорударын көрдүнген. Бирги үе-чадада черни субъектилерге быжыглаары, административтиг кызыгаарларын тодарадыры, организацияларның, бүдүрүлге черлериниң болгаш кижилерниң черге негелдезин, хереглелдерин санап үндүрери, чер хереглээр кижилерге, организацияларга хуваары-биле тускай чер фондузун тургузары, чер үндүрүүнүң саналгазын доктаадыры, тус черниң эрге-чагырга органнарынга быжыглаан чер участоктарынга баш миннир эргени бергени-биле доозулган. Ийиги үе-чадада албан черлеринге, организацияларга, бүдүрүлгелерге, хамаатыларга чер участоктарын бүгү назыда ажыглаары-биле быжыглап берген. Ол ышкаш чер участоктарын албан черлеринге, хамаатыларга арендага бээрин база чурумчуткан.

Чер реформазын бистиң республиканың байдалынга дөрт угланыышкын-биле чорудуп турар. Бирги угланыышкыны: арат, тараачын ажыл-агыйларын организастаары. Амгы үеде арат, тараачын ажыл-агыйларының саны 2190 четкен. Оларга ажыглалга киирери-биле 210295 гектар черни быжыглаан. Ортумаа-биле бир арат, тараачын ажыл-агыйының шөлү 100 га чедип турар. Оларның 70 хуузу мал-маган тудуп, 13 хуузу тараа тарып, 6 хуузу картошка база 10 хуузу ногаа өстүрүп ажылдап турар. Ийигизи: мооң мурнунда совхозтардан кижилер үнүп, биче бүдүрүлгелер, кооперативтер, коллективтиг ажыл-агыйлар кылдыр эде организастаттынган. Боларның саны чыл санында өскерлип, быжыглаан шөлдериниң хемчээли база көвүдеп, эвээжеп турар. Үшкүзү: арат ажыл-агыйларының ассоциацияларын тургузары. Бөгүнде бистиң республикада 10 арат ажыл-агыйының ассоциациялары бар. Оларда 374568 га черни быжыглаан. Дөрткүзү: чоннуң дузалал ажыл-агыйларын, хамаатыларның коллективтиг сад болгаш огород ажылдарын хөгжүдери, төрел-бөлүк кижилерниң общиналарын тургузары болур. Амгы үеде хууда дузалал ажыл-агыйында 54195, коллективтиг сад ажылында 7623 кижи хаара туттунган. Ол ышкаш 7918 кижи дача болгаш гараж тудуун тургускан.

— Көдээ черлерде кижилер чер үлүглерин алган болгай. Бо талазы-биле байдал кандыгыл?

— Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин эде организастаан соонда көдээде чурттап турар кижилер чер үлүүн доктааттынган чурум езугаар алгылаан. Бо хүннерде ниитизи-биле чер участогу алган кижилерниң саны 44984 четкен. Ооң иштинде көдээде чурттап турар чер үлүү алганнарның саны 41500, ортумаа-биле бир кижиниң алган чериниң хемчээли 48 га.

Чер үлүү алган кижилерниң чериниң үлүглерин канчаар ажыглаары оларның боттарының хууда херээ. Кол сорулга болза, ол алган участоктарын чөп ажыглаар, кандыг-бир культура азы ногаа, картошка-даа тарып ап болур. Чүгле ол алган черин ээн каап, чашпан-сигенге туттуруп болбас ужурлуг. Чок-ла болза кандыг-бир колхоз, совхозтарга, бүдүрүлге черлеринге арендага бээри чугула. Бисте херек кырында байдал ындыг эвес. Чамдык кижилер чериниң үлүүн ажыглавайн турарындан колхоз, совхозтар, кооперативтер оларның чериниң үлүүн кара туразы-биле ажыглап, боттарынга артык кончааны ап турар. Ындыг таварылгаларны бистиң чер комитеттериниң күрүне инспекторлары илередип, буруулуг ажыл-агыйларның удуртукчуларын торгап турар.

— Бистиң республикавыстың байдалынга черни хуужудар талазы-биле айтырыгны канчаар көрзе таарымчалыг болурул?

— РФ-тиң Конституциязында Чер кодекизинде черни хуу өнчүже шилчидерин чөпшээреп турар. Бистиң республикавыста черни хуужударын Конституцияның 9 дугаар чүүлүнде чөпшээревейн турар. Бир эвес республиканың саң-хөөзүн быжыглаар, ооң Россия бюджединден хамаарылгалыг чоруун эвээжедир дээр болза, черни хуужудары чугула. Рынок экономиказының негелделери бистерни ала-чайгаар-ла ону кылырынче чыгай бээр. Кажан чер хуу өнчү болбайн турда, даштыкы инвесторларны республиканың капиталын көдүреринче хаара тудары болдунмас дээрзи чугаажок.

Бистиң чамдык кижилеривистиң черни хуужудуптар болза, Тываны даштыкы кижилер үлежип алгаш баар деп турары чер реформазын чорударынга улуг моондакты таварыштырып турар. Кажан черни хуужудуп, эзулуг ээлеринге бере бээр болза, ооң беримчези улгадыр дээрзи чугаажок. Даштыкыдан капитал киирип алырының оруу ажыттынар, холушкак бүдүрүлгелерни, туризм, дыштанылга черлерин хөгжүдер аргазы калбарар.

Ынчангаш бистиң Күрүнениң чер комитединиң тускай эртемниглери үстүнде бодалдарны сайгарып көргеш, черни хуужудар дугайында айтырыгны база катап көдүрүп, Хоойлунуң 9 чүүлүн эде көөр болгаш референдумну эрттирер дугайында Президентиге, Дээди Хуралга саналдап киирер деп шиитпирлеп алган. Ол талазы-биле чагаа-бижикти белеткеп эгелээн.

Чимисмаа МОНГУШ.

Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң күрүне комитединиң парлалга референтизи.

Бо чылдың 8 айларының санаашкыны-биле алырга, Тывада 71 муң кижи чер участоктарын назыда эдилээри-биле хуу өнчү кылдыр алган, 41 муң кижи чер үлүүнүң ээлери болган.

ХЕРЭЭЖЕННЕР ЧАА ШЕНЕЛДЕДЕ

Массалыг информация чепсектериниң, эртем-өөредилгениң, культура, уран чүүлдүң төлээлериниң тургустунуушкун бөлүү «Тываның чогаадыкчы херээженнер эвилелин» организастап төлевилээр күзелин илередип, августуң 11-де республиканың херээженнер эвилелинге хуралдааннар.

Бөлүктүң идип үндүрүп келген саналын эвилелдиң даргазы И. Ш. Очур кичээнгейлиг дыңнап, ындыг утказы, угланыышкынныг программа Бүгү-российяның херээженнер эвилелиниң ажылының бир адыры боор турарын, өске регионнарда бистерни мурнап шуудай бергенин айыткаш, улаштыр хуралдың ажылын башкарып. айтырыгны чүүлдүгзүнүп деткээнин дыңнаткан. Бо удаада «чогаадыкчы» деп сөстү чогаалчы кылдыр чаңгыс талалап көрбейн турар. Ооң сорулгазы — Тываның девискээринде чогаадыкчы херээжен чонну чаңгыс эвилелче бөлүп, оларның уран талантызын илередип, оозун хөгжүдеринге идигни бээри, рынок экономиказының шилчилгелиг бо берге үезинде кижилер чаңгыс боду башкарлыры бергезинден ниити фондуну тургузуп, чогаалдарның, бот-тывынгыр уран чүүл ажылдарының чыындыларын, репертуарларны, методиктиг пособиелерни реклама дээн ышкаш парлаар чүүлдерниң чарыгдалдарын дуглаарынче эптиг арганы ажыдары болур. Чогаадыкчы дээрге, чүгле чогаалчы эвес, уран чүүлдүң бүгү талалыг мастерлери-дир. Эгелеп чоруур чогаалчылар, хөгжүмчүлер, ыраажылар, композитор, чурукчу, сиилбип даараар, чазаныр дээш, кымнарны-даа хамаарыштырып тып алгай.

Уставта айыттынган сорулгалар, угланыышкыннар-биле таныжкаш, хоочун-даа, аныяк-даа салгалдың төлээлери бир үн-биле деткип, санал-бодалдарын чугаалааннар. Хуралдың шиитпири-биле бирги конференцияны сентябрь 19-та организастап эрттирер кылдыр дугурушкан.

Нина СЕРЕНОТ.

СОЛУН ДУГАЙЫНДА

«Шын» солунга парлаттынып турар материалдарның ниити утка-шынары амгы ажык-чарлыг үениң негелдезинге бүрүн дүгжүп турар. Эң ылаңгыя дыл-домаанда чиңгине тыва сөстерни суртаалдап сайзырадыр ажылды чорударынга көскү черни ээлеп турары дээш «Шын» солуннуң редакция коллективин үнелеп, мактаар апаар. Бо талазы-биле өске кайы-даа солуннардан онзаланып ылгалып турар деп мен ынчаар бодап турар мен. Ол ышкаш рыноктуг садыглажылга темаларын чонга чедир тайылбырлап, чиижең, турулбас дөстүг апарган, боттарынга олча-ажык тып, хуузунда байып, саарлып турар кижилерниң, эң ылаңгыя удуртукчу ажылдакчыларны чогуур үезинде тодарадып тыварынга корум-чурум камгалакчылары дээштиг хемчеглерни алыры кончуг күзенчиг. Ындыгларны ажык-чарлыы-биле парлалгага долу чырыдар болза эки.

Каң-оол ИРГИТ.

Партияларда, шимчээшкиннерде

КЕЛИР ҮЕЖЕ БУРУНГААР КӨРҮШ-БИЛЕ

«Бистиң бажыңывыс — Россия» деп Бүгү-российяның ниитилел-политиктиг шимчээшкини тургустунга-ла чаа-ла ийи чыл ажып турар-даа болза, ол чурттуң амыдыралының бүгү талаларынга шиитпирлиг салдарлыг күштерниң бирээзи апарган. Ук шимчээшкинниң салбырлары Россияның бүгү девискээрлеринде ажылдап, хөй-нити политиктиг болгаш социал-экономиктиг чорудугларга бодунуң үлүүн киирип турар. Бистиң корреспондентивис «Бистиң бажыңывыс — Россия» шимчээшкинниң Тыва девискээр салбырының удуртукчузу Юрий Кууларович АРАКЧАА-биле ужуражып, бо чылдың май айда эрткен ББР-ниң IV съездизиниң тургусканы сорулгаларның болгаш уг-шиигиниң, оларның амыдыралга боттанылгазының дугайында чугаалап бээрин дилээн.

Айтырыг: Юрий Кууларович, «Бистиң бажыңывыс — Россия» шимчээшкин тыптып, тургустунга-ла үр болбаан-даа болза, мындыг улуг салдарлыг күш апарганын чүнүң-биле тайылбырлаарыл, а ук шимчээшкин дугайында янзы-бүрү чугаалар чоруп турар-дыр, оларның шын-мегезиниң талазы-биле кандыг тайылбыр берип болур силер?

Харыы: Демократияның чалгыы-биле тургустунган бистиң шимчээшкинни, шынап-ла, назы-хар талазы-биле чаш уругга дөмейлеп болур. Ынчалзажок ол ам дыка улуг салдарлыг күш апарганы Россияда чаартылгалар дээш ооң уг-шиин деткип турарында. Шимчээшкин РФ-тиң амгы Чазаан деткип, ооң ажыл-чорудулгазының уг-шиин шүгүмчүлекчи езу-биле көрүп турар. Ынчангаш Чазакка удур күштер (партиялар, шимчээшкиннер) бисти карартыры карартып, мактаары мактап-даа турар-дыр. Бистиң удурланыкчыларывыс чүү-даа деп чугаалажып турза, бөгүнде Россияның экономиказы рыноктуң хоойлуларын езугаар чурттап база хөгжүп турар. Частырыглар хөй харын, олар эвээш эвес болдур ийин. Ынчалзажок Россияда рынок экономиказы — ол дээрге, боттуг чүүл-дүр. А база бир принципиалдыг ужур-дузалыг айтырыг чүл дээрге, бис акшаның үнезиниң кудулаашкынын доктаадып шыдаанывыс болур. Бөгүнде ооң темпизи — ол дээрге, экономиктиг системаның ажылдаарынче өзүлде сорулгаларын салыр база шиитпирлээр шак ындыг байдалы-дыр. Ол база бир чугула түңнел.

Оон аңгыда, чугаалавайн барып болбас база бир чугула чүүл бар. Ол дээрге, чаартылгаларның дуржулгазы-биле кады күрүнениң экономикага ролюн болгаш эрге-чагырганың бүгү адырларынга корум-чурумну тургузарын дамчыштыр күрүнениң бодун чаарты реформалаарының эргежок чугулазын медереп билип келгенивис-тир. Россия ышкаш мындыг улуг чуртка, эрге-чагырганың хөөнү бир аңгы турган чуртка ол дээрге онзагай улуг ужур-дузалыг херек-тир.

Россияның экономиказы быжыгып кээр деп чүвениң ылаптыг херечизи болза, 1997 чылдың бирги кварталының түңнелдери болур. Бирээде, квартал дургузунда чуртта ниити иштики продуктунуң үлетпүр бүдүрүлгезиниң бадыышкыны, кудулаашкыны чок болган. Харын-даа эвээш-даа болза, өзүлделиг болган. Чурттакчы чоннуң боттуг акша орулгалары 4 хуу өскен. 1997 чылдың апрель айдан эгелеп хөй айларның иштинде ажыл төлевириниң талазы-биле мөөнелип келген өрелер түңү кызырлып эгелээн болгай. Ынчалзажок Россияның Чазаа кылдынган чүүлдер эвээш, ам-даа четпес деп санап турар. Ооң кадында бүгү-ле чүве бис канчаар ажылдаар болдур бис, кандыг сорулгаларны салган бис, оортан хамааржыр деп чүвени утпас ужурлуг бис. Ынчангаш маңаа бистиң шимчээшкинниң баштыңы, Россия Федерациязының Чазааның Даргазы В. С. Черномырдинниң «Бистиң бажыңывыс — Россия» шимчээшкинниң IV съездизинге: «Биске Россияның экономиказын көдүреринге бодувустуң бүдүрүлгевисти өстүрери, инвестициялар, структурлуг эде тургузулга эргежок чугула. Бис реформаларның чаа үе-чадазынче кирген бис, дедирленир орук чок» — дээн сөстерин сагындырыксайдыр мен.

Айтырыг: Мындыг таварылгада биске чүү чүве моондак боор, чүү чүве шаптыктап турарыл?

Харыы: Чүнүң-даа мурнунда кол бергедээшкин күрүне саң-хөөзүнде. Чижээ, бирги кварталда чурттуң бюджеди орулгалар талазы-биле 58 хуу, чарыгдалдар талазы-биле 63 хуу күүсеттинген, бюджет чедишпезиниң хемчээли төлевилей көрдүнгенинден 8 хуу улуг болган. Бо дээрге, канчаар-даа ап көөрге, херек кырында боттуг чүүл-дүр, оон кайнаар-даа чайлай албас бис. Бо бүгүнүң чылдагааны билдингир — үндүрүглерниң чедир чыгдынмазы, удур-дедир санажылгаларның куду деңнели-дир. Ынчангаш, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, байдалды эдер херек. Бүгү таладан бюджет багай деп шүгүмчүлеп-ле турар-дырлар. Аңаа маргышкан ажыы чок. Бюджет кажан эки турганыл? Ол удур-дедир чөпшээрежилгелерниң, дүжүп бериишкиннерниң түңнели-ле болгай. А олар дээрге, Чазактың эге бажында саналдап турганы варианттардан куду чергелиг болгай.

Мында бир онзагай таланы дорту-биле айтыр апаар: бюджет күүселдезиниң бүтпээни дээш бурунгаарлаашкындан хожудап, хөделиишкиннеривис арам-безерек боор артып турар. Ол дээрге эрги хөөннерден уштунуп чадааныбыс чылдагааны олдур. Бисте эрги совет күрүнениң артыышкыны ам-даа дыка улуг. Ону реформалаары экономикада чаартылгалардан дыка озалдап келген. Ындыг чорук бюджет адырынга дыка багай салдарлыг.

Айтырыг: Кайда-даа дыңнаарга, акша чедишпес, акша чедишпес деп-ле турар-дыр. Ындыг болганда Күрүне Думазында саналдап турары дег, акшаны ажыл төлевиринге-даа, пенсиягадаа четчир кылдыр кортпайн парлап алза канчап баар чүвел?

Харыы: Бөгүнде чуртта туда бар болгаш санажылгага киржир бүгү акшаның ниити түңү 328 трлн. рубль боор турар. Дума депутаттарының саналдап турарын езугаар, бис бир эвес ам-даа 330 трлн. рубльди немей үндүрүптер болзувусса, акша массазы чуртка ийи катап көвүдей бээр ышкажыл.

Ынчан ам 3500 рубль өртектиг бир булка хлеб 8—9 муң рубль өртектиг кылдыр шурай бээр. Чурттакчы чоннуң шыгжамырларын үнезин чидирер. Кижилер аар өртектиг барааннарже, алдынче, чүнүң-даа мурнунда валютаже акшазын шилчидип эгелээр. Банкылар, бүдүрүлгелер, АН-нер, янзы-бүрү ажык база хаалгыг эштежилгелер, а ол ышкаш хуу ажылдыг хамаатылар хостуг акшазын болгаш орулгаларын даштыкыже шилчидип, валютага орнап туруп бээр. Топтуг ажыл-херек булалыр, хамык чүве хайтааны ол. Чаа-ла таптыг турумчуп быжыгыышкынның илереп келген демдектери бүгү-ниити буураашкын-биле солушканы ол болдур ийин. Долларның үнези доп-дораан талыгыр улуг кылдыр бедиир. Чурт каш-ла неделя дургузунда 1992—1993 чылдарның байдалынче аткаар октаттынар, ынчан өртектер ай санында 20—25 хуу өзүп турганын шуптувус эки билир-ле болгай бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чуртту буурадырының оон бөдүүн аргазын бодап тывары болдунмас ийик.

Ынчангаш амгы үеде бүгү чүве Чазактан болгаш Президентиден хамааржыр. Экономиктиг катап тургустунарының сорулгазы — бистиң камгаланып артарывыстың амгы үеде кара чаңгыс күжү ол. Биске ам турум быжыг байдал эргежок чугула, бүдүрүлге кудулаашкынын болдурбазы дээш туржур херек. Ядарап, кызагдалда таварышкан кижилерниң социал камгалалын күрүнениң күсели-биле күштелдирери онза чугула.

Дараазында чүүлдерни чугаалаары артык эвес боор. Бистиң республиканың Чазааның хуралдарынга олуржуп, удуртукчулар-биле ужуражып тура, эскерген чүүлүм чүл дээрге, реформаларның үзел-бодалы, реформаторжу идеялар ында сиңгени илдендир. Ынчалзажок хоорайның күш-ажылчы коллективтеринге, көдээге чоруурга, кижилер боттарының берге байдалынга дыка-ла шыжыкканы, хомудааны база илдең. Мындыг таварылгада Чазактың чаа, аныяк составы күш-ажылчы коллективтерге удаа-дараа чедип турары, радио, телевидение дамчыштыр, парлалга дамчыштыр чон-биле харылзажыры, эң чугула айтырыглар талазы-биле арга-сүме алыры, боттарының туружун илередири эргежок чугула деп бодаар-дыр мен. Баштайгы хүннеринден эгелеп-ле, Президент Ш. Д. Ооржактың артынга чаштынган херээ чок боор. Кым сен сен деп чүвени дидими-биле көргүзери, бодуңнуң хүлээнген ажыл-херээңни кайы хире билир сен деп чүвени көргүзери чугула ышкаш. Эгезинде кандыг-бир талазы бүтпейн-даа барып болур-ла ыйнаан, оон корткан херээ чүү боор, кижилер, чон биле бээр. А мен бодум хуумда Чазактың чаа кежигүннеринге ыдамык, шудургу, чайгылыш чок болурун күзээр-дир мен, эгезинден тура-ла боттуг ажыл-херекче шымнып, чүүл-бүрү хоозун аазаашкыннар кылып чаңчыкпазын, төлептиг болурун күзээр-дир мен.

Айтырыг: Республиканың төлээлелге болгаш хоойлужудулга органнарында ББР-ниң (Бистиң бажыңывыс — Россия) фракциязы деп чүл, ооң ажылы чүү болурул?

Харыы: Сөөлгү үеде Россияның девискээрлеринде ББР-ниң девискээр организациялары эрге-чагыргаларының хоойлужудулга органнарынга болгаш тус чер бот-башкарылгазының төлээлелге органнарынга фракцияларны тургузар талазы-биле идепкейлиг ажылды чорудуп эгелээн. ТР-ниң хоойлужудулга органы болур Дээди Хуралга (парламентиге) болгаш тус чер бот-башкарылгазының төлээлелге органнарынга ББР-ниң фракциязын тургузары ук шимчээшкинниң республика организациязының чугула сорулгазы болур. Ол ажыл кайы хире чедиишкинниг чоруттунар болдур, оортан бистиң девискээр организациявыстың ажыл-чорудулгазы кайы хире дээштиг боор турарын үнелеп болур. А фракция дугайын чугаалаар болза, ооң ажык-дузазын чедир үнелеп көөрү берге. Чүнүң-даа мурнунда ол ББР-ниң организациязының «хөй-ниитичи индири»-дир, ону дамчыштыр ол соңгукчуларны дүвүредип турар бүгү эң чугула айтырыглар талазы-биле бодунуң туружун илередип болур. Депутаттар боттары болгаш оларның командаларының идепкейжилери ББР-ге кадрларның улуг курлавыры болур. ТР-ниң Дээди Хуралынга болгаш тус чер бот-башкарылгазының төлээлелге органнарынга ББР-ниң фракцияларын тургузары кожууннардан, хоорайлардан эгелээш, РФ-тиң Күрүне Думазынга чедир ББР-ниң депутат фракцияларының ажылдап база бот-боттарының аразында харылзаалыг турар системазын чедип алыр арганы бээр, ынчангаш ол шимчээшкинниң сорулгаларын боттандырарынга улуг күш апарып болур ийик. Фракциялар боттары бот-тускайлаң, ББР-ниң ажыл-чорудулгазындан дашкаар аңгы тура албас. Ынчангаш ББР-ниң девискээр организациязы оларга болдунар материалдыг база өске-даа дузаны көргүзер апаар. Түңнеп чугаалаарга, фракция ББР-ниң структуразынга төлептиг турушту ээлээр болгаш шимчээшкинниң политиказын база күзел-соруун амыдыралга боттандырары дээш ажылдаар.

Айтырыг: Чогум черле ББР-ниң фракциязынга хамааржыр депутаттарга оларның ажыл-чорудулгазынга тодаргай дуза кандыг янзылыг болурул? Чижээ, депутат хүлээлгелерин суг күүседиринге?

Харыы: Чүнүң-даа мурнунда — ол дээрге, фракцияның ажылының техниктиг чепсеглелин хандырарынга дуза чедирери-дир. Ажылдаарынга оран-саваны, оргтехниканы тып бээринден эгелээш, соңгукчулар-биле ужуражылгаларны эрттиреринге материалдыг дузага, РФ-тиң Чазаанга, Күрдумага барып чедерин организастаарынга чедир хөй талалыг болур. Ооң иштинде бир кол чүүл болза, ТР-ниң күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле сырый харылзааларны тударынга улуг дузалыг болур.

Бир онзагай чүве чүл дээрге, ББР-ниң девискээрлериниң хоойлужудулга органнарында фракцияларының РФ-тиң Күрдумазында фракция-биле демниг кады ажылдажылгазы оларның кайы-кайызының-даа чедиишкинниг ажылының негелдези болур апаар. Чижээ, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары РФ-тиң Күрдумазында ББР-ниң фракциязының ажыл-чорудулгазының дугайында медээлерни олардан дорт ап тура, боттарының хоойлу чогаадыр ажылынга чогуур уг шиигин эки билип ап, дыка хөй частырыглардан чайлаар. Ооң-биле чергелештир РФ-тиң Күрдумазының депутаттары ТР-ниң Дээди Хуралының фракциязындан чогуур тодаргай медээлерни дарый албышаан, тус девискээрде тургустунуп турар айтырыгларны ханы билип, боттарының хоойлу чогаадыр ажылынга ону долу ажыглаар аргалыг болур.

Айтырыг: Амгы үеде «Бистиң бажыңывыс — Россия» шимчээшкинни хөй-ниитиниң санал-оналын болгаш күрүне политиказын хевирлеп тургузарынга шыңгыы салдарлыг чедирип турар ындыг массалыг улуг политиктиг организация деп хүлээп көрүп турар-дыр. Шынап-ла, күштерниң политиктиг сайгарылгазы мындыг байдалга чедирген-дир. Мындыг байдалдарда ББР-ниң кадр политиказының талазы-биле уг-шиин кандыг янзылыг боор турар ирги?

Харыы: Политиктиг эрге-чагырганы чедип алыр болгаш ону чурттуң база чоннуң эрге-ажыынга бараан болдурар деп шак ындыг шыңгыы сорулганы бодунуң мурнунда салган шимчээшкин ону чедип алыры-биле бодунуң иштинге политиктиг баштыңчыларны база эргелеп башкарылганы боттандырып шыдаар профессионал удуртукчуларны белеткээрин база идип үндүрерин бодунуң бир онза чугула сорулгазы кылдыр көрүп, ону боттандырары дээш болдунар күжениишкиннерни үндүрер ужурлуг. Күрүне ажыл-чорудулгазының бүгү талаларын чаартырының талазы-биле чүгле чаа үзел-бодалдарны идип үндүрүп шыдаар эвес, а харын оларны херек кырында амыдыралга боттандырып шыдаар шак ындыг кадрлар — политиктиг ажылдакчылар болгаш удуртукчулар эргежок чугула, ындыг кадрларны белеткээри дээш шимчээшкин ажылдаар апаар.

Эртип келген каш чылдарывыстың төөгүзүн ап көөр болза, демократтар 1992 чылда Россияга эрге-чагырганы холга алгаш, херек кырында эзулуг мергежилдиг болгаш шынчы күрүне аппарадыы

ӨДҮРЭЭН ЧАССЫМЗА-ДАА...

Чазак Баштыңының оралакчызы Лариса Сынааевна Монгуш дугайында чагааны ынча деп эгелеп алдым. № 79 (15903) «Шын» солундан «Чонга даянып алгаш ажылдаар мен» деп интервьюну номчааш, шынап-ла, биче сеткилдиг, шылгараңгай дарга-дыр деп билдим. Чеден үш чыл чурттап келген назынымда чеже дарга холунга ажылдавадым дээр. Даргаларның эрге-дужаалы улгаткан тудум, оларның чоргаары дендеп, мойнунга «боо огу» дыынмас апаар чүве болгай. Чоннуң чугаа-сүмезин дыңнаар эвес. Чүгле сы мунуп, чагырып-дужаар, коргудуп албадаар.

Лариса Сынааевнаның черчерде бижикчилерниң солунга санал-оналдарын манап турарын барымдаалап, ам бодумнуң бодалдарымны бижип көрейн. Интервьюда харыылар көдээ ажыл-агый экономиказын көдүрүп, көвүдедиринче угланган чорду. Ол адырның кол өзээнде мал болгаш чер ажылы колдап турары кымга-даа билдингир.

Барыын-Хемчик кожуунда мал, чер ажылы сандараан, чөгенчиг болгаш чаржынчыг-даа. Кол күш — кижилер холу. Машина-техника дугайын чугаалап чоор, ону билбес кижи бар эвес. Амгы үениң улузунда чалгаа, олура хүнзээр кижилер эндерилген. Ооң чылдагааны чаңгыс-ла коллективизация. Колхозтар тургустунары-биле 1950 чылдарда трактор, комбайн эңдерли берген. Тараа-сиген ажылын каш-ла санныг механизаторлар кылып каантар. Хөй колхозчулар олурар апарган. Оон бээр ам 47 чыл эрткен.

Амгы үеде 40 ажыг хар чедир кижилерде олура хүнзеп чаңчыкканнар эңдерилген. Каш-ла санныг, мал ажылынга турганнар ажылдап билир. Тыва Арат Республика үезинде кижи бүрүле ажылдап билир, боттары боттарын хандыртынып шыдаар турган. Ол үеде Суг-Бажынга Куряк-Седен, Сарыг-Белге Сотпа демир хүүрек-биле ширик черни будубиле кезе базып тургаш, бир шаң тараа тарып ап турганын көрген мен. Куряк-Седен ол черинден он барба чиңге-тарааны (50 пуд) алган чүве. Амгы үеде 0,5 чүсчүк дөрбелчин метр чымчак (аңгыс) черге хүүрек-биле картошка олуртуп алыр кижи чок чыгыы-дыр.

Буураан «Шекпээр» совхозтуң Даг-Ужу девискээринде тараа шөлдерин 40 ажыг чылдарда сайзыратпаан. Ооң бир гадан-на 2—3 центнер дүжүт алыр-дыр. 1950 чылдарда гектардан-на 20 ажыг центнер дүжүт ап турган чүве. Даг-Ужунда 1,5 км хире цементиден кылган оңгачалар шөйген. Ол оңгачаларның анаа чыткан ажыы чок. Ол девискээрде буга сумуннарны улуг чарыгдал үндүрүп, цементилээн. Кааң-даа чылдарда, бугаларга цемент кылбаанда суг-суггат четчир турган чүве. Ол девискээрде 200 га хире-ле шөл бар. Кызыл туктуг, мурнакчы боон турган Суг-Кажаа фермазы ам чок. Дайын үезинде эжелелге кирген суур дег бузулган, үрелген хос кара бажыңнар, кажаалар арткан. Мен болза ол ажыы чок цементиден кылган оңгачаларны Аяңгатыларже көжүрер. Ында суг черже кире бээр сайы ханы шөлдер бар. Аныяк Аяңгатыда арга-ыяш ажыл-агыйының бажыңының чанында Кургаг-Кежиг деп чер бар. Үстүү талада ырак эвесте элбек суг ында чок. Ол суг ырак эвестен база кестүп, агым суг апаар. Кургаг-Кежигге 500 метр черге оңгача салыпкаш, ол сугну даг бели-биле бадырыптар арга бар. Даг белинге суг сиңмес. Ынчангаш ол сугну Доора-Даг артынче ажырып болур. Кончуг хөй черлер ынчан суггат-биле хандыртынар.

Мал, чер дугайында бодал

Улуг Аяңгатының суун 1930 чылдарда тараачын ирейлер Ооруг-Кежиниң суун хемниң Аныяк Аяңгаты талазынче чайыптар болза, ол талада кара суглар-биле катчып-катчып, Бозага кара суун дамчып, Дөргүнде кара суг дамчыткаш, Ыйгылакка хөй сугну чедирип ап болур боор деп бодал-биле Ооруг суун боор, өскээр бадырыпканнар. Кырганнарның бодалы бүтпээн. Суу черже кире бергеш, ыракта оңгарларга хөлдер, чиктерге кара суглар болу берген. Улуг Аяңгатының суу черже сиңип, бир черден кестүп келгеш, база-ла чиде бээр оран.

Ында суг сиңер черлерни кижи хемчээп, шинчилеп чорбаан. Кичээнгейлии-биле метрлеп хайгаарап тургаш, суг сиңер черлерге манза-биле-даа оңгачалар кылып, сугну кургап чыдар ховуларга чедирерин боданза чүл? Кудургай куду суг бадырып чадап чораан, «Кыдат кижи даг бажынга тарааны тарып аар, ынаар сугну чедире бээр» деп хоозун чугаа чугаалап чоруур ужурувус чүл аан? Барлык суунга чаа буга кылыр шинчилел (экспедиция) 1940-45 чылдар үезинде чоруп турган. Ол үеде Аныяк Аяңгаты аксы Ыйгылак ховузунга чер оңгарлай каскылааш, суг кудуп олурар улуска ужурашкан мен. Барлык суун буга кылгаш маңаа эккээр. Мында сугнуң сиңерин көрүп (шинчилеп) турарывыс бо дээн улус. Оларның ол шинчилели боттанмаан.

ТАР үезиниң араттарының эрги бугаларын улуг андазын-биле алгыдып, суг ажыл-агый чери цементилеп каан — ол-ла. Чиңгис бугаларының изин көөрге, Өртең-Тейниң мурнунда шат белинде чыдар. Ол буганың уун эдерти көөрге, Улуг Аяңгаты аксының Ак-Дашта Доора-Тейге чедер узун буганы Эрги-Барлык хемден ап болур. **Чеже-чеже муң га чер ажыглалга кирип болур турда караавыс болгаш угаанывыс (көдээ ажыл-агый яамызының) та кайнаар углуг чүве ыйнаан.** Чиңгис бугазы хоозун эвес, бурунгу шагның кижилериниң тараа суггарып чорааның бадыткалы. Ол шагның кижилери кончуг хөй ажылдап билир, сайзыраңгай турганы чугаажок.

Эгезинде кааңназа-даа хөлчок-ла чаашкынныг чыл болганын көрүп тур бис. Бо күзүн суг үзүктелбес. Күскү суггарылганы келир чылын тараа тарыыр шөлдерге чорутса эки. Сентябрь 20-ден соңгаар күзүн суггарган чер кургавас чүве, суг доңгуже суггаргай. Келир чазын суг келирин манаарга хей. Аяңгатының суу чазын орай келир чер. Аът-биле тараан чер 10 см ашпас. Андазын изи 5—6 см хире-ле. Трактор-биле тараан черниң тараазын суггарары кончуг берге. Довураа 20—25 см кылып. Андазын изи 10—15 см болур болгай. Сеялка-биле тарааны чаштырган соонда, ол черни суглуг доскаарлар-биле бастырып алырга суг чылгыр апаар, магалыг чүве чораан.

Амгы үеде техника-биле чер сайзырадыр арга-шинээвис чок. Техника, кывар-чаар чүүл база чедишпес. Механизатор, тракторлар бригадири боор, участок агрономү база механиги хүлээлгелиг боор, ол шугумга 10 чыл ажыр ажылдаан болгаш чер ажылы-биле шору таныш мен. Адам база тараачын. Ол ыяш андазын, хараган илиирлиг турган. Хүүрек чок, озук-биле буга кылып ап, довураан дыт хүүрек-биле аштап ап чораан. Ыяш андазыны-биле (бизинде бичии демир мүн-не бар. Ол бис өртээнге дарган кижи молдурга алыр), хараган илиир-биле тараа тарып (адазы-биле) өскен кижи чүве. Ол ыяш андазыны-биле бир шаң 0,40 га черни үш хүн тарыырын чугаалаар. Амгы үеде улус аът андазынындан бүдүрзе деп турар. Ол дээрге Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем продуктулары яамызының херээ. Заводка, дарганнарга-даа аът андазынын кылдырып болур. Бурунгу шаг ышкаш демир тывылбас эвес. Демир эндерик. Туралаанда кым-даа кылып ап болур чүве-дир ийин. Аът, шары-биле тараа тарыыр дизе чүгле андазын эвес, хомуттар, ком-чонактар, аргамчылар болгаш колдук, хөндүргелер, ыңгыржактар база херек. Бо бүгүнү четче кылып алыры бергеле. Адап турарым бо дериг-херекселдерниң чаңгызы-ла чок болза, ажыл кылдынмас. Аргамчыны инек кежи хөмден кылыр. Хөм кайдал? ТАР үезинде тараачыннарга бо бүгү четчир бар турган. Чижээ, ачамга 5—6 аът-шарының дериг-херексели турган.

Мал ажылынга хамаарыштыр, ада-ием малчын уктуг, бичиимден-не хой кадарып өстүм. Аныяк шаамда курс-семинарларга өөренип, үш чыл ажыр мал эмчизи-даа чораан мен. Ынчангаш ол уг-шигни шору билир мен. Малдың уксаазының баксыраанының дугайында шуугаазыннар барын билип турар мен. **Бир эпчок чүве — хой, өшкү кыштагларын дагдан бадырып, хемнер иштинче эккелгени. Ол дээрге машина оруу бодаан чорук. Хемнер ишти кезээде чыварлап турар. Чывар кончуг соок, челбиктиг болгаш малга кончуг хоралыг.**

Шаандагы малчыннар чывардан малын камгалап, чывар чок даглыг черге кыштаг кылыр. Делгем одарлыг кыштаглар кагдынган. Аныяк Аяңгаты бажында шээр мал чудап көрбээн кыштаглар шагда-ла кагдынган. Дага чок кижи чоруй албас болганы-биле ынаар көжеринден коргар хире. Чайлагларже орук-көвүрүгнү черле кылып чораан эвес бис. Ажыл-агыйжы эвезивис дендии чон-дур бис ийин. Сөөлгү үеде дендеп барган бис. Белен чүвеже халдаар, оорлаар, үптээри мөге эвес. Мал ажылы кончуг берге деп турар-дыр. Ол шын-даа магат. Бичиизинденне анай-хураган ыдып, турдуп, хой кадарып өскен кижиге берге эвес чүве. Аңаа чаңчыгыышкын херек. Амгы шагның дүңе, хүндүс удуп олурар чаңчылга өөренгеннерге мал ажылының берге апаары чугаажок.

Зоотехник кижи малдың кажаа-турлаан, чемгерерин, тарып боозадырын харыылаар. Дээди эртемниг зоотехниктер хоочун малчыннарга четпейн баарын эскерип көрген мен. Мал эмчизи аарыглар эмнээр. Мен болза мал эмчизи кижи зоотехникти катай алза ажырбас деп бодаар мен. Адак сөөлүнде Көдээ ажыл-агый яамызын база катап шүгүмчүлеп тур мен. Штады хөлүн эрттир улуг. Ында 6 сайыт барын кым-даа билир ыйнаан. Оларның сайзыраткан чүзү барыл? Бичии республиканың чаңгыс яамызында сайыт-ла хөй. Калмыкияның Президентизиниң дуржулгазын ажыглаза? Дарга хөйде ажыл сандараар, буга хөйде инек кызыраар. «Дузун ажыдыпкан»-дыр дээш, меңээ хорадаарлар бар-ла боор. Хорадаза харын эки, дээштиг болганы ол деп бодаар мен. Өдүрээн чазыпса-даа, хөлүн часпаан-на боор мен оң.

Самбуу КУУЛАР.

БАШТАЙГЫ ТЫВА БОТАНИК-ЭРТЕМДЕН

Ховар шинчилелдер, улуг ажыдыышкыннар кылгаш болгаш ат-алдары алгаан кижилерниң аттары-биле черлер (Тывада академик Обручев сыны), октаргай сылдыстары (Надя Рушева планета), хоорайлар болгаш совхозтар адаары — ол кижилерге бедик хүндүткел, өлүм чок тураскаал. Ынчалза-даа чаңгыс кижиниң адыл ийи үнүшке— Соңгу Америкада ACONOGONON MEJSN, а Амурнуң адаккы кезээнде P. MJDDENDORFII — тывысканы ылап-ла онзагай таварылга болган. Арта-ла тыва кижиге аан.

Баштайгы тыва ботаник-эртемден, биология эртемнериниң кандидады, башкы институдунуң биология кафедразының эргелекчизи болгаш доцентизи чораан Элдып Түлүшович Коңгар, шынап-ла, ажылгырының-даа, кижизиниң-даа талазы-биле ховар дээннерниң бирээзи. Ол «Определитель растений Тувинской АССР» («Наука» ном үндүрер чер, Новосибирск, 1984), «Определитель растений юга Красноярского края» «Наука» ном үндүрер чер, 1979) деп номнарның авторларының бирээзи, «Орус-тыва словарьның» («Русский язык» ном үндүрер чер, Москва, 1980) кылырынга база идепкейлиг киришкен.

Э. Т. Коңгар он ажыг эртем ажылдарын бижээн болгаш оларның шуптузун тускай сеткүүлдерге парлаткан. Оларның көскү черин Соңгу Америкада, Амур хемниң адаккы кезээнде —ийи аңгы черде үнүп турар ийи аңгы үнүштер ээлеп турар. Элдып Түлүшович Коңгарның адыл эдилээн ол үнүштер ам делегейниң бүгү биологтарынга, ботаниктеринге билдингир апарган, студентилер өөренип эгелээн. Ол эртем ажылы «Наука» ном үндүрер черниң Ленинград салбыры парлаан. Оон ынай эртемденниң «Сибирьниң фитогеографиязының дугайында чаа чүүлдер» («Наука» ном үндүрер чер, Новосибирск, 1981) болгаш оон-даа өске ажылдары делегейниң эртемденнериниң кичээнгейин хаара туда берген.

Эртемден 1978 чылда-ла ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Ботаника ниитилелиниң Чиңгине кежигүнү болган. Ол чамдык үнүштерниң ооң мурнунда Тывага шинчилеттинмээн, кайда-даа демдеглеттинмээн хевирлерин база тыпкан болгаш тодарадып, литератураже киирген. Элдып Түлүшович институтуң ботаника секциязын удуртпушаан, ооң эртем талазы-биле башкарыкчызы болуп турган. Ол бир авторнуң (О. Д. Никифорованың) диссертациязынга мындыг үнелелди берген: «Ажыл кандидат диссертациязының негелделеринге дүгжүп турар, автор кандидат эртем адынга төлептиг».

1993 чылда үнген «География Республики Тува» деп өөредилге номун көөр болзуңарза, Тываның үнүштериниң 12 кол шинчилекчилерин адап каан. Оларның арасында Э. Т. Коңгар —чааскаан тыва. Ооң үнүшке, черле бойдуска ынаа, аңаа бердингени, өске өөрүнден ылгалдыы моон илдең. Бодум ооң-биле 1959 чылдан эгелеп эдерипкен, биофак база дооскан, ооң мурнунда агрономнап-даа чораан болгаш, ону эки билир мен. Ындыг кижиге, студент турда-ла аан, **«кызыл диплом алыры чайлаш чок апарган Э. Т. Коңгарны, институт доозары-биле-ле, аспирантура кирерин сүмелээр»** деп шиитпирни Бурятияның Д. Банзаров аттыг башкы институдунуң эртем чөвүлелиниң хуралының үндүргени черле чөп. Ол хуралдың протоколундан ушта бижилгени, авторнуң ажылдарын, бодунуң тырттырган чуруктарын, санаттынмас хөй чагааларны, өске-даа документилерни бо көрүп ор мен.

Элдып Түлүшович делгем билиглиг кадр, бедик мергежилдиг башкы, талантылыг эртемден, хөй-ниити ажылычдап чыда калбас кижи чораан чүве. Үнүштерниң тыва аттарын тургузар, «Ботаника», «Зоология», «Природоведение» деп номнарның очулгазын экижидер, бойдус камгалаар бөлгүмнер удуртур, янзы-бүрү хуралдарга олуржур, радиога, телевидениге, парлалгага пропаганда кылыр — черле кылбас-туттпас ажылы чок, мени безин эвилелдеп турду.

«Азас» заповедникти ажылдарынга көскү үлүүн киирген. «Ооң директору мен» дээш, чүгле аңаа чаяаттынган 150 чедип турган кара кундусту 30 хире кылдыр өлүрүп, Саян артындан келген вертолеттар-биле төтчеглекчи херек үүлгедип турган Окаемов-биле каш катап судташкан чылдагааным бирээзи ол. Ондумну камгалаттыг чер кылыр дээш, база эвээш эвес ажылды кылган. Ынчангаш ол бойдус камгалалының Бүгү-эвилел ниитилелиниң тураскаал медалы-биле шаңнаткан.

Баштайгы эртемден-ботаник, баштайгы эртемден-биолог Э. Т. Коңгар 1937 чылдың сентябрь 1-де Улуг-Хем кожуунда Белдир-Кежигниң Улуг-Шыкка төрүттүнген. Торгалыг хемниң унунда автобус доктаар чер ол-дур ийин, кайнаар-даа көөрге — сиген шөлү, улуг шык. Аңаа шагның чаагай үезинде төрүттүнген-даа болза, бичии үезинде амыдырал аңаа кээргел чок болган: үш харлыында хайыралыг авазы Докур Дөңгүр-ооловна чок апарган. Ооң ачазы Түлүш Каранавалевич Кызылга тудугжулап тургаш, хайлыг репрессияга таварышкан. Ооң соонда кыс дуңмазы база чок болган. Кара чааскаан арткан өскүс оолду эң баштайгы тыва эртемден Илья Төңгүр-оолович Кызыл-оол даайы өстүрүп каан.

— Чажындан-на бергелерни көрген болгаш, уруглары Эльвира, Лена, Бутидма сугларны дыка өстүрүңер—деп, кадайы, хоочун башкы Чечек Шуршенеевна чугаалап ор—Мээң дуңмаларымны база өөредип, эртем-билигге чедирип, өглеп-баштап кагды.

Шагаан-Арыг чеди чыл школазының соонда, Элдып 15 харлыында башкы училищезинге өөренип кирген. Ону чедиишкинниг доскаш, районо эргелекчизи М. Чигридовтуң 1956 чылдың май 21-тагы № 44 дужаалын езугаар, 18 харлыг оол Элиг-Хем эге школазын эргелекчилей берген. Ооң соонда Шагаан-Арыгга, Аксы-Барлыкка башкылааш, Тес-Хемниң Чыргаланды школазынга барган турда, 1959 чылдың күзүнүнде аңаа таваржып бердим. Мээң чаңгыс класчым, сөөлүнде катым болгаш Чажын-оол Андреевич Сулдум-биле ооң авазының бажыңынга чурттап турду. Оон-на ооң оккур оруу эгелээн.

Элдып-биле бир катап Иркутскиден кады ужуп келдивис. «Байкалда Орхон ортулукка ийи ай болдум, ам Амур баар мен» деп орду. Ооң диссертация ажылының удуртукчузу, биология эртемнериниң доктору, профессор Ю. С. Григорьевтиң тайылбыр бижиинде мындыг одуруглар бар: **«Автор Чөөн Сибирьже каш-даа катап экспедиция кылгаш, шинчилел кылган 2500 хире гербарийниң хөй кезиин боду чыып кадырган болгаш системажыткан».** Ооң Э. Т. Коңгарга чоруткулаан хөй чагааларының бирээзинде мындыг одуруглар бар: **«Эртем ажылынга сонуургалыңар мени өөртүп тур. Амгы диссертацияңарны дарый парлатпайн, Европадан, Америкадан делегей чергелиг материалдардан чыгаш, оон бижээн монографиялар-биле доктор атты камгалаарын сүмелеп тур мен».** А бир чагаазында «шиитпирлиг болгаш өде-чара болурда, 100 хуу Субудай ышкаш болуңар!» деп каан. Ажылче чалаан чагаа база бар.

Э. Т. Коңгарга келген чагаа дыка хөй: эртемденнерден, ээш-өөрүнден, төрел-дөргүлүнден, өске кижилерден... Биске билдингир Улан-Батор тывазы Дармагийн Балчинямның арыг тывалаан, ооң хөй кыстарының бирээзи Нямтулганың орустаап чагаалары безин бар. Черле ооң эш-өөрүнүң чежезин ол дээр өөреникчилери база эмгежок.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

ХОНАШТАРЫН КАШ-ДАА СОЛУП...

Арбай-оол биле Күскелмаа Ондарлар ниитиниң малын кадаргандан бээр ам үжен чыл чоокшулап орар. Ол үелерниң иштинде барык төрүүр кодан малдап келгеннер. Олар «Сүт-Хөл» совхозтуң хоочун болгаш дуржулгазы байлак малчыннарынга санаттырып чоруурлар. Аңаа бо малчын өг-бүле төлептиглер-даа.

Малчынның белен эвес ажыл-мергежилинге олар аныяандан сеткил-сагыжындан ханы бердинип, бо хүннерге чедир могаг-шылаг чок бараан болуп чоруурлар. Кыштың чыккылама соогу, чайның халааданчыг изии дээш, бойдустуң кандыг үржуктары турбас дээрил. Олут орбас, чыдың чытпас, карак кызыл шудургу күш-ажылы-биле оларны ажып эртип, төрээн совхозунуң экономиказын байыдарынга үлүүн киирип келгеннер.

Бо хүннерде хоочун хойжу өг-бүле малдаан коданын Үстүү-Ишкинде чайлагладып турарлар. Чайның башкы айы — июнь аажок каңдаашкынныг болган. Доора хемнерниң суглары безин курган, соглуп тургулаан. Ынчан олар суглуг хем унунче дарый көжүп, каш-даа катап хонаштарны солуп келген. Оларның малдап турар коданының ниити саны 200 ажыг. Тыва уксаалыг, өвүр черниң кара баштыг хойлары-дыр.

Кышты хүр-менди ажарынга бир магадылал — малдың сиген-ширбиилин чайгы үеде кезип белеткеп алыры. Бо малчын өг-бүле чай санында 20 тоннадан эвээш эвес чайгаар үнген сигенни белеткээш, кыштаанга сөөртүп чедирип ап чаңчыгып-даа калганнар. Өг-бүлениң эр ээзи Арбай-оол Доржуевич Ондар бо хүннерде шынаада сиген кезип турар.

Карыма ТҮЛҮШ.

тургузуп шыдаваан болгай. Дыка хөй демократ удуртукчулар, политиктиг ажылдакчылар огулуг күрүне ажыл-чорудулгазынга белен эвес, шыдавазын көргүзүп, шыңгыы частырыгларны кылгылаан. Оларның дыка хөйү коррупция-биле холбажып, боттарын эки эвес талазындан көргүзүп, политиктиг шуугаазыннарга борашкан болгай.

Бөгүнге чедир кадр шилилгезинге таарымча чок чүүлдерни, частырыгларны кылып келгенивисти миннир апаар. Эргелеп башкарылганың профессионал ажылдакчылары политиктиг уг-шии тааржыр дээш-ле чаа кижилер-биле, билиг-мергежили эвээш, удуртуп башкарылгага дуржулга, салым-чаяан чок кижилер-биле солуп келгени күрүне тургузугларындан эрге-чагырга органнарының специалистерин үндүр кызарынга чедирген болгаш олар боттарынга опаашкан эрге-хүлээлгелерни күүседип шыдавазынга чедирген. Дыка хөй арга-мергежилдиг специалистер коммерция болгаш өске-даа ол чижектиг тургузугларже шилчээни, олар боттарының хууда дуржулгазын, идеяларын, харылзааларын экономиканың күрүнениң эвес адырларын быжыглаарынга бараан болдурганы чажыт эвес-ле болгай.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, реформаларның шүшпээ темпизи, чурттуң кризистен уштуварының узамдыккан үе-чадазы чүгле чүткүл, тура-соруктуң чедишпезинде эвес, а профессионализмниң кудулаанындан база улуг хамаарылгалыг болган.

Ындыг болганда кадрлар шилилгезиниң дээштиг системазын тургузары бирги ээлчеглиг сорулга апарган, оортан чурттуң болгаш республиканың экономиказының келир үези хамааржыр. Шимчээшкинниң бир чугула айтырыы болза, чеже-даа шыырак кадр болза, олар боттарының ББР-ге хамаарылгалыын көргүспезин, оортан хоорук болуруниче кызыдар чорукту ажыы эртери болур. Шимчээшкинниң таваржып турары бир эндептиг чүве чүл дизе, ББР-ниң шугуму-биле дешпип, эрге-дужаалды чедип-даа алгаш, үстүнде ышкаш шак ынчаар хөделири-дир. Ындыг чорук чүгле федералдыг деңнелде эвес, а девискээрлер-даа деңнелинде, бисте-даа илереп турар.

Бөгүнде ББР-ниң республика салбырынга үстүнде чүүлдерни барымдаалааш, сан база шынар талазы-биле өзүлдени чедип алыры эргежок чугула. Ажылдың принциптерин шыңгыызы-биле эде көрүп, колдаар угланыышкыннарны тудары чугула, оларның кол-колу мындыг янзылыг.

Чогум-на чүгле боттарының кандидаттары херек. Тиилеп алгаш (соңгулдаларга) ББР-ге хамаарылгалыын уттуптар шак ындыг кандидаттарга — талалакчыларга үе база акша-хөреңги чарыгдаан хереэ чок. Ооң орнунга «Бистиң бажыңывыс» шимчээшкинниң идеяларынга шынчы бердинген идепкейжилер-биле аштырып-даа алганы дээре. Соңгулдаларга тиилеп алган бодунуң кандидады Шимчээшкинниң идеяларының нептерээрин хандырып, политиктиг дуржулганы чедип ап, ББР-ниң улуг командазынга хамаарылгалыын медереп биле бээр.

Салган соруунга бердинген болуру. Аңаа-ла ужур эдерип соңгулдаларга киришкен хереэ чок. Реформаларның уг-шиин туугай-ла деткээниниң ажыы база чок. Чүгле реформаларның уг-шии дээш, Президентиниң болгаш Чазактың уг-шии дээш политиктиг демиселдиң тодаргай түңнелдери турар ужурлуг.

Чаартылга. «Талалакчылар» боон ат чагдынганнардан чоорту-даа болза, тура-соруктуг чарлыры. Ынчангаш ББР-ниң шынчы киржикчилерин бүгү талалыг деткичири. Бистиң республикада кожууннарда салбырларның чөвүлелдериниң болгаш күүскомнарының чаартылгазын база боттандырары негеттинип турар.

Айтырыг: Амга чедир колдуунда теоретиктиг чижеглиг, үр үеже көрдүнген айтырыглар чугаалажып келдивис, Юрий Кууларович. Ам чамдык тодаргай амыдыралчы айтырыгларга ББР-ниң туружун илередип көөр силер бе?

Харыы: Чижээ, кайы-бир черде ажылдавышаан, немей акша ажылдап алыр сагыштыг пенсионерлерге пенсия төлевес дээр чижектиг чугаалар Чазак деңнелинге чедир үнүп турар-дыр, аңаа ББР-ниң хамаарылгазы кандыгыл?

Харыы: ББР шимчээшкин ындыг чижектиг планнарга кажан-даа удур болгаш моон соңгаар-даа ол шугум-биле чайгылыш чок хөделип апаар. Бир эвес ындыг чеңгелиг хоойлужудулга төлевилели парламентиге (Күрүне Думазынга) кандыг-бир янзы-биле бадылаашкынга чедип кээр чүве болза, ББР-ниң Күрдумада фракциязы албан удур бадылаар болгаш ол дээш бадылаашкыннарны ат кырында чорударын негээр апаар. Пенсия дээрге, кижиниң хөй-хөй чылдарда ажылдап келгениниң түңнели, ол дээш шаңнал хевирлиг төлевир ышкажыл. Кижи бүрүзү ону алыр кылдыр ынчаар чурттап шыдавайн баары база бар. Ооң кадында чурттуң дыка хөй девискээрлеринде пенсияның хемчээли амыдырап-чурттаарының эң эвээш хемчээлинге безин четпейн турар болгай. Ындыг таварылгада назылап кырый берген кижилерни немей акша ажылдап алырындан кызаарга, ол дээрге кижизиг эвес чорук ышкажыл. Бир эвес ындыг чижектиг хоойлулар хүлээп алдынар чүве болза, ол дээрге пенсионерлер санынга кирип турар бүгү кижилерниң хамааты база конституциялыг эргелерин хажыткан ол болур. Студентилер база күрүне деткимчезин ап турар болгай, оларның немей акша ажылдап алырын кым-даа хоруур дивейн турар ышкажыл. ББР шак ындыг үзелдер бүтпезин дээш бүгү болдунар база болдунмас-даа хемчеглерни алырынга белен.

Айтырыг: Россияның эрге-хоойлу камгалал органнарының кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур хөделиишкиннерин ББР кандыг деп үнелеп көрүп турарыл? Черле ынчаш кем-херек үүлгедиишкиннерин, ылаңгыя органзастыг кем-херек үүлгедиглерин соксадыр аргазы, күш болгаш чепсек-херексел күрүнеде бар бе?

Харыы: Кем-херек үүлгедиишкиннерин соксадыр талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглер кончуг четпес деп санап турар бис. Ынчаарга Россияның ИХЯ-да база Чиңгине прокуратурада күштер болгаш чепсек-херексел четчир, чүгле шиитпирлиг хөделири чугула. Оларга безин чадаарда хамаатыларның конститусчу эргелерин чамдык таварылгаларда кызагдаарынга чедир эргелерни берген-дир. ИХЯ-да база Чиңгине прокуратурада саң-хөө, кижи болгаш дериг-херексел талазы-биле хандырылга четчир-дир. Олардан тодаргай түңнелдерни ниитилел негээр эргелиг.

Айтырыг: Төп биле Федерацияның субъектилериниң арасында бүрүн эргелерни болгаш харыылаар чүүлдерни аңгылаарының керээлерин чарарының практиказын Шимчээшкин кандыг деп көрүп турарыл? Ол дээрге российжи регионнарның арасында деңэвес чоруктуң демдээ эвес чүве бе?

Харыы: Россия Федерациязының субъектилериниң Конституция езугаар быжыглааны деңэргелиг болуруунуң принцивин ББР бүрүнү-биле деткип, хүлээп көрүп турар. Ол талазы-биле кандыг-даа чигзиниг турбас ужурлуг. Ынчалзажок амгы федералдыг хоойлужудулгада ол принципти боттандырарынга четпес чүүлдер эвээш эвес. Ынчангаш бүрүн эргелерни база харыылаар чүүлдерни аңгылаар дугайында чардынып турар керээлер чогум-на ол принциптерни боттандырарынга база тус-тус девискээрлерниң федералдыг Төп-биле харылзааларынга онзагай талаларын барымдаалап көөрүнге улуг салдарлыг деп көрүп турар бис. Ындыг керээлерни чарары кайы-бирээзинге артык эргелерни азы кыдагдалдарны бээр эвес, а экономиктиг чаа аргаларны тыпсыр ужурлуг.

Айтырыг: Тус чер бот-башкарылгазының принцивинге хамаарыштыр ББР-ниң туружу кандыгыл?

Харыы: Тус чер бот-башкарылгазы — ол дээрге, хамааты ниитилелдиң үндезиннериниң бирээзи-дир. Ол чокта езулуг демократия-даа, хамаатының болгаш кижиниң эргелери-даа долу сагыттынмас. Ынчангаш ББР тус чер бот-башкарылгазын чүгле моральдыг база эрге-хоойлу талазы-биле деткиир эвес, а харын материалдыг-даа деткиири дээш туржуп турар. Тус чер бот-башкарылгазынга кол даяныр күш болза, РФ-тиң Конституциязы, чогуур федералдыг хоойлу болгаш Россияның субъектилериниң хоойлулары болур.

Айтырыг: ББР-ниң А. Н. Шохин баштаан делегациязының Кыдатка чоруп турар үезинде кыдат компартия-биле кады ажылдажылга дугайында керээ чардынган деп медээлер парлалгага үнген болгай. Коммунистер кайда-даа дөмей-ле болгай, ындыг болганда ББР РФ-тиң компартиязы-биле найыралдажып, кады ажылдап болур бе?

Харыы: ББР-ниң Кыдаттың Компартиязы-биле кады ат салганы протокол идеология талазы-биле тускай үзел-бодал чок. Ындыг туруш бистиң шимчээшкинниң делегей харылзааларынга хамаарыштыр уг-шиинге дүгжүп турар. Ол дээрге боттарының чурттарында улуг салдарлыг ийи күштерниң арасында дугуржулга-дыр. ББР даштыкы кандыг-даа политиктиг күштер-биле кады ажылдаарынга белен. Чүгле кандыг-даа экстремисчи уг-шиг турбас ужурлуг. Россияның эрге-ажыын бодаан турар ужурлуг.

Айтырыг: Массалыг информация чепсектеринге үнгени-биле алырга, Чазак Даргазы В. С. Черномырдин чамдык шиитпирлерни хүлээп алырда коммунистер-биле чажыт байдалга сүмележип ап турар дээр, ол шын чүве ирги бе?

Харыы: Кандыг-даа фактыны чонга чедиргенинден ол шын-даа, чартык шын-даа, шуут меге-даа болу берип болур болгай. Чазак Даргазы бодунуң албан-хүлээлгезин езугаар чурттуң бүгү салдарлыг политиктиг күштери-биле, ооң иштинде РФКП-ниң парламентиде төлээлекчилери-биле харылзажыр хүлээлгелиг. Ындыг харылзаалар дугайында солуннарга бижип, теле-радиога дыңнадып турар ышкажыгай. Ынчаарга соңгукчуларга билдиртпейн, чажыт чугаалажыышкыннар дугайында ындыг чүве турбас болгаш турбаан-даа.

Айтырыг: «Улусчу бажыңның» бистиң республикада удуртукчузу К. С. Күжүгет «Тувинская правда» солунга интервьюзунга «Бистиң бажыңывыс — Россия-Тыва» шимчээшкин ТР-ниң Президентизиниң соңгулдаларынга тиилелгени бодунга бижип алган, ооң соонда ук шимчээшкинниң талалакчылары көвүдээн деп айыткан болгай. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

Харыы: «Улусчу бажыңның» К. С. Күжүгет, А. Д. Попкова ышкаш «талалакчыларынга» соңгулда «тулчуушкуннарының» хөөнү кажан кая чидер боор. Бо кыжын соңгулда кампаниязы эгелээр чүве болганда, ындыг хөөннер ам-даа улам кыптыгар боор. Бир эвес Президент Ш. Д. Ооржактың болгаш оралакчы-президент А. А. Мельниковтуң тиилелгезинге К. С. Күжүгеттиң ролюн чедир үнелевээн деп санап турар болза, кайы хире рольдуг болганын бодунуң күзээни-биле алзын, аңаа бис шаптык болбас бис. Ынчалзажок маңаа бир фактыны сагындырар бодайдыр мен. Бо чылдың май төнчүзүнде Кызылга «Федерализм болгаш девискээрлер политиказы» деп семинар эрти. Ооң организакчыларының бирээзи ГФР-ниң Конрад Аденауэр аттыг фондузу болган. Ол фондуну ТР-ниң Чазаа база ББР-ниң Тыва девискээр салбыры кады чалаан турган. ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак семинарның киржикчилеринге байыр чедириишкининге ооң киржикчилериниң чугаалажып турар айтырыының улуг ужур-дузалыын демдеглеп, Россия болгаш Тыва боттарының федеративтиг база девискээр политиказынга төөгүнүң дуржулгазын, улустар арасынга харылзааларның практиказын удуртулга болдурарын айыткан болгай. Ол семинарга ооң киржикчилери, эртемденнер, парламентиниң депутаттары, хоойлужудулга, күүсекчи база суд органнарының удуртукчулары, РФ-тиң Конституция судунуң төлээзи, ол хамаанчок РЛДП-ниң, «Россияның шилилгези» шимчээшкинниң бисте удуртукчулары болгаш өскелер-даа улуг үнелелди берип турда, Калин-оол Күжүгет бодунуң санаалынга бисти федерализмге кым өөредир ужурлуг чүвел, Тывага даштыкы дуржулганың ажыы чүл, боттарывыс билир ужурлуг бис дээн чижектиг удурланыышкын кылганын чүү деп көөрүл? Германиядан келген аалчыларның боттарының сорулгазы болза, бисти өөредири, сургаары эвес, а боттарының дуржулгазы-биле таныштырары болур деп чүвени чаңгыс эвес удаа демдеглеп турду. Дээрги К. С. Күжүгеттиң ындыг үнелээшкинин бодал чок чүүл-дүр дээрден өске чүү деп көөр боор. Ол дээрге чүгле бодунга ажыктыг эвес чүүлдерни шуптузун карартыр сеткил-хөөннүң илерээшкини-дир.

Айтырыг: ТР-ниң Президентизи болгаш Чазааның Баштыңы силерниң шимчээшкиниңерге сонуургалын чидирипкен дээр уткалыг чугаалар бар, силер чүү деп көрүп турар силер?

Харыы: Мээң билип турарым-биле, Ш. Д. Ооржак «Бистиң бажыңывыс— Россия» деп ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң Политчөвүлелиниң кежигүнү кижи. Ооң бистен «хоорулган» дээрзиниң дугайында дамчыыр чугаалар дээрге ол колдуг кезээнде президент база чазак баштыңы хүлээлгелерже улуг кичээнгей салып турары-биле тыптып тур боор деп бодай-дыр мен. Ол дээрге ооң бистиң шимчээшкинден хоорулганын, ооң ажыл-чорудулгазынга киришпейн турары эвес-тир. Мен Президент Ш. Д. Ооржак-биле колдуунда ийи ай хире душпадым. Бир эвес херек болза, бистиң Президентивис ББР-ниң ажыл-херээнче киржип, тодаргай ажыл-ишти кылып бээр деп чүвеге бүзүреп турар мен.

Айтырыг: ББР-ниң политиктиг келир үези бар бе? Ооң амгы удуртукчулары чазак тургузугларындан үне бээрге, ындыг деткимче чок апаргаш, ол суларап, дүжүп калбас ирги бе?

Харыы: ББР-ниң келир үезинге бүзүрээринден эрткеш, чогум-на бо шимчээшкин ниитилелдиң эң идепкейлиг база угаан-сарыылдыг кезектерин каттыштырып турар Россияда эң кол база иделдиг күш деп санап турар мен.

Айтырыг: Бистиң республикада чамдык кижилерниң бодап турары-биле, шимчээшкин, ооң девискээр салбырлары Чазак-биле хөлчок сырый харылзаалыг, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «Чазак партиязы», Чазактың удуртулгазы-биле ажылдап турар дээр хөөннер бар-дыр, аңаа чүнү чугаалап болурул?

Харыы: Ол дээрге шын эвес бодал-дыр. Эң эгезинден-не шимчээшкинниң шилип алганы оруу чүл дээрге, күүсекчи эрге-чагырга-биле шүгүмчүлекчи туруштан демкаттыжары, маңаа Чазактың болгаш шимчээшкинниң удуртукчузу чаңгыс кижи болур ховар дээн байдалды ажыглап, херек кырында боттанып болур чүүлдерни хола алыры, ооң-биле кады Чазактың туружун деткивейн баары база бар харын. Бо талазы-биле эрткен IV съездиге В. С. Черномырдинниң ББР ооң салбырлары күүсекчи эрге-чагыргаларның «карман» (кара аайындан эртпес) организациялары болу бербес ужурлуг деп сагындырыын айтып каалы.

Айтырыг: Чажыт эвес чүве болза, бистиң республикада ББР-ниң кежигүннери чеже кижи деп адап болурул?

Харыы: ББР-ниң кежигүннериниң санын тодарадыр сорулга салыр хөөн чок мен. Чүге дээрге политиктиг арифметикага кадары, казыыры, көвүдедири ышкаш бөдүүн кылдыныглар будулгаазынга чедирип, «дириг» кижилер санынга «өлүглерни» база немептер чыгыы ындыг шынарларлыг болгай. Чеже-даа фермерлерге күш-культуржуларны немеп, массалыг чорукту көргүзүксээрге, ажылдың дээштии оон бедий бербес. Ынчангаш «бүгү-ниити хаара» тудуушкун дугайында чугаа үндүреринге хөөнүм чок ийин. Кол чүве — ажылдың дээштии-ле болгай. Бо талазы-биле ББР амыдыралга дыка хөй чүүлдерни бадыткап, көргүзүп турар.

— Интервью дээш четтирдивис, чонга, чуртка ажыктыг ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни күзедивис.

Мижит-оол **САЯЯ** белеткээн.

Ажык чугаа

ЭР КИЖИ ДУГАЙЫНДА БОДАЛ

Бурган башкы чырык өртемчейге диригамытаннарны чаяап бүдүрерде бот-боттарынга дөмейлешпес, өң-чүзүнүн, даштыкы хевирлерин, улуг-бичезин, эр-кызын аңгы-аңгы кылдыр чаяаган. Дириг амытаннарның эр хиндиктиин чүге күштүг, мөге-шыырак кылдыр чаяагаш, а кыс чартыын канчап сула, күш-шыдалы эр чартыынга четпес кылдыр чаяаганыл деп айтырыг тургустунуп келир. Бо айтырыгны харыылаары ындыг-ла амыр эвес. Шак ынчаар чаяап, бүдүргенинде улуг-ла ужур бар.

Дириг амытаннарның амыдыралындан алгаш көрээлиңер: чайгы үеде бугалар инектерниң бажын дозуп алгаш кожазында аалдарның инектеринге каттыштырбас, а аскырлар база ындыглар. Бир эвес олар оларны доспас болза, кожазында аалдарның коданынче, чылгызынче улчуп чоруй баар.

Бо материалга сылдап алгаш, эр кижилер деп чогум кымнарыл деп айтырыгга доктаар бодай-дыр мен. Эр кижи кажан-даа эр кижи болур болгаш эр адын өлгүже эдилээр ужурлуг. Шаанда болза, эр кижилер эрес-кайгал, олут орбас, оран-чурту, чону дээш демиселчи болуп чорааннар. Ындыг кижилер бүгү Тывага чарлыг, ат-алдарлыг оларның эрес-кайгалын чугаалажыр чорааннар. Ындыгларга Кайгал-Тараачы, Кайгал-Комбу, Кайгал Доктак-оол дээн ышкаш ат-сураа чонда алгаан кижилер турган. Кайгал дээрге оорлаар, кавырактаныр эвес, а угаан-сарыылдыг, хүнүн бодавас, чонун оорлавас, чонунга дузалыг, оларны камгалаар кижилер чораан, а оорлаар апарза, иштинден оорлавас, кайы-бир ырактан оорлаар, а ол эккелген олчазын чааскаан чивес, чонунга бээр турганнар. Тывага ындыг ат-сураглыг кижилерден аңгы тос кожууннарны чагырган Буурул-Ноян, Ондарларның Сеңгин-Чаңгы, Буян-Бадыргы, Амбын-ноян дээн ышкаш угаан-медерелдиг кижилер чораан чүве-дир. Ол үеде эртем-билии чок турган болгаш ат-сураа алгываан эрес эрлер хөй чораан-дыр.

Амгы үеде эр кижилер деп кымнарыл ол, ындыг езулуг эр кижилерден тып эккелиңер дизе, тывары берге, ынчалза-даа чон аразында кандыг эрес, угаан-сарыылдыг эр кижилер чок дээр. Эр кижи болур дооста, мөге-шыырак, дурт-сынныг, эртем-билиглиг, чараш силиг, эвилең-ээлдек, эрес-дидим, чүге-даа тура душпес, кижилер-биле дылдажып билир, шынчы, чугаазынга ээ болур, кижилерни улуг-биче, эки-багай кылдыр ылгавас, бодун ап билир, шыдалбыралыг, өг-бүлениң баштыңы, оларның камгалакчылары, чөлеңгиижи болур, а херек апарганда чазак-даа баштыңчызы, дайынчы, бөдүүн тудугжу-даа боор болур. Эр кижиниң кылыр ужурлуг чүүлүн шупту билир кижини эр кижи дээр ужурлуг.

ТАР үезинде репрессияладып, дээди хемчег-биле шииттирген Чүрмет-Дажы, Хемчик-оол, Дамчай, Сунгар-оол, Доткан сугларны канчап адавас боор. Чону дээш, чурту дээш өг-бүлези дээш ажылдап, чурттап чораан кижилерни яламыр чок черге кем-херек онаап, амы-тынындан чарган, а ынчалза-даа оларның ат-сураа чонда, чурттуң төөгүзүнде, турас-каалдарда артып калганнар. Оларны канчап эр кижилер дивес бис, езулуг эрлер ол-дур.

Эвээш-биче-даа бол, Тыва дээрге — Азия диптиң бурун чурту-дур. Чурт болган соонда элээн аймак чоннуг болур ужурлуг. Ол чон бодунуң хире-шаа-биле дүрүм-хоойлулуг, чурттаар дүрүмнүг, чагыртыр баштыңчылар-лыг чорааннар. Тыва Арат Республикадан эгелээш, чоокку чеден чылдарга чедир 40 чылдар иштинде Тыва чоннуң төлептиг адазы, баштыңчызы болуп турган Салчак Тока Калбак-Хөрековичини, Чазакты баштап чораан Чымба сайытты, Динга дарганы, Чимит-Доржу Ондарны, Г. Ч. Ширшинни канчап адап, чоргаарланмас боор, оларның ажыл-чорудулгазының үезинде частырыглар чораан-даа болза, олар тыва чурту, тыва чону дээш хөйнү кылганнар. Олар Тываның төөгүзүнге, ат-алдарынга баштыңчылар, удуртукчулар, камгалакчылар болуп артарлар. Оларның үезинде чон дыңнангыр, кыл дээнин кылыр турган.

Ам бо кадыг-берге рынок (саарылга) үезин алгаш көрээлиңер, делегей төөгүзүнден-даа алгаш көөрге, рынок шилчилгезиниң үезинде чүү-даа берге, амыдыралда, культурада, ажыл-агыйда, өг-бүледе, дүрүм-хоойлуда, чурттуң иштинге, даштынга, кижилерниң мээ-медерелинге, чуртталгазынга, өөредилгезинге канчаар-даа аажок аар-берге өскерилгелер болур. Барыын чүктүң шыырак чурттары безин 30-40 чылдар иштинде рынок харылзааларын пат боорда таарып ап, бут кырынга туруп келген.

Мурнундагы ССРЭ 70 чылдар иштинде чурту хаап алгаш, ооң үлетпүрүн сайзыратпайн, даштыкыда шагда хөгжээн чурттар-биле харылзаа тутпайн, кончуг бис, шыдаар бис дижип алгаш чадап каарга, өскерилгелерниң, демократияның девии-биле бараан-сараан өртек-үнезин улгаттырып, газтың, нефтиниң, чырыктың, чылыгның өртээн улгаттыргаш, акша-төгерик, шалың төлевирин бербеске даштыкының рыногу бисти чулбарлап, чурттаары бергедеп турары бо. Ам канчаарыл — чүгле угаан-медерелдиг ажылдаар апаар.

Бо берге саарылга үезиниң далайындан чоннуң эштип үнеринге бисти, чурту баштап орар удуртукчулар, сайыттар, дарга-бошкалар билдилиг дузалаар ужурлуг. Ындыгларга бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржакты канчап адавас боор. Чону дээш, чурту дээш, дүн-хүн дивес амыр-дыш чок, олут-чыдын чок ажылдаан, Россияның девискээри херекчок, а даштыкы чурттарже албан-ажыл аайы-биле база чоруктуг. Бо рынок чүгле Тывада эвес, а Россияның бүгү булуңнарында болгаш Совет Эвилелинге бактаап турган, оон чарлып чоруткан чурт бүрүзүнде нептерээн, хөме алган чүүл шежил бо.

Тывада аар үлетпүр, заводтар, фабрикалар, улуг бүдүрүлгелер чок, көдээ ажыл-агый сандараан, рынок улуг өртек-үнези-биле шупту чүвени үрегдеп, дүжүр шаапкан берге үеде чурт баштап, ооң чонун ашкарып-чемгерип, хепкерип деп чүве оюнчук бе, ону шыдаар-ла кижилер шыдаар. Бүдүн Тываның чону херекчок, өг-бүлезин чемгере албас адалар чоргулаар-дыр. Кажан С. К. Тока мөчээн соонда Тывага ындыг билдилиг баштыңчылар белен тывылбас деп бодап чораан мен. Чок, чон аразында кандыг-даа угаан-медерелдиг, эрес-кежээ, эртем-билиглиг оолдар турар-дыр. Чону дээш, чурту дээш демисежип чоруур Ш. Д. Ооржак-биле чергелештир К. А. Бичелдейни канчап адавас боор. Ол база-ла тыва чоннуң көскү оглу-дур, Тываның келир үези, чөлеңгиижи-дир. Ол ышкаш генерал-майор Чакар, Удумбара, Сергей Монгуш, Эрес-оол Хаажык дээн ышкаш бедик эрге-дужаалдыглар база бар, тыва чону, чурту дээш, могаг-шылаг чок ажылдап чоруурлар. Ам бо берге рынокту чаңгыс Ооржак канчаптар боор, бүгү чон бир демниг ажылдаар, демисежир апаар.

Ажырбас, эки хүн черле үнер ужурлуг. Ол-дур езулуг адаксаан эр кижилерим, «эр кижи часпас болза, эжен-даа боор, а эрик бузулбас болза хая-даа боор» дээн тыва чоннуң үлегер чугаазында утка-ла бар. Чазып чорааш, өөренип алыр, чурттаар. Частырыг болу бээр боор дээш, орган херээ чок, чазып-даа чорааш бол, чурттаар, ажылдаар апаар.

Езулуг эр кижилер кымнарыл деп айтырыгны сегирип алгаш, үстүнде дарга-бошкаларга дегдим. Ам бо рынок үезинде уйгу-чыдын чок, дүн, хүн дивес, амы-тынын артынга каапкаш демисежип чоруур эрес эрлер бар-дыр. Бо шагда ындыг кижилер эки чоруур. Олар бай-шыдалдыг, машина-хөлгелиг, оран-савалыг, үнген-кирген чоннуг болур. Ындыг кижилер көвүдеп, чон байыырга, чурт бай-шыырак апаар. Кажан чон шупту байывас болза, чурт канчап шыдал-быра кирип, оларның баштыңчылары алдар-ат чедерил? Ындыг эрес эрлер чонун, чуртун өрү тыртып, камгалап алгаш баар. Ындыгларга Чазак-даа, чон-даа оорганыр апаар. Эрзиг эрлер бистиң Тывавыста хөй. Оларда сайыттар-даа, кадарчылар-даа, тудугжулар-даа, малчыннар-даа, чолаачылар-даа, ужудукчулар-даа, сайгарлыкчылар-даа бар.

Ам эрзивес эрлер дугайында шыйып көрейн: бистиң аравыста эрзивес эрлерни көрүңер даан. Кадайы, уруу, авазы-биле кады чорда, ызырар ыт халып кээрге, хулиганнар халчып кээрге, херээжен кижиниң артынче чаштынар, бичии оглун кадайында көдүртүп алган, боду соонда ыт ышкаш элеңнээн, күш-шыдал чок, улуг хөнек шайны безин угбас хире, бөрт-биле кагарга, кээп ушку дег, ырбыска, үнү сыылааш, херээжензиг, кыстардан дора, кеттинип билбес, хирлиг-чамныг, арагалаар, таакпылаар, чашпан-сиген тыртып сээдеңнээн, ажыл кыла албас, оорлаан-суктаан, базаарларда диленген-чегдинген, кадайын эттээн-соккан, ажыл кылбас, эртем-билии кызыы, делегей байдалы билир харык чок, а өөнде чүү болуп турарын безин билбес, өгнүң кол ээзи хамаанчок, кадайынга чагырткан, ооң холун көөр, чаш уруу дег ылчыргай, күш-шыдал чогундан ок-бижек, мези-чепсек тудар.

Мен Өвүрге чурттап турумда, чагырыкчы болурунуң соңгулда бүдүүзүнде 6 кижи кандидатуразын чагырыкчы болур бис дижип соңгулдаже киирдилер. Олар сумуларда чон-биле ужуражып каапкаш, эң сөөлүнде кожуун төвүнүң чону-биле ужураштылар. Ужуражыышкын үезинде мен чон мурнунга туруп келгеш, бүгү соңгукчуларга чугаааладым:

— Хүндүлүг чонум, чаңгыс чер-чурттугларым! Эң эки төлептигни, кожууннуң бүгү чонун чемгерип, хепкериптер кижиден бо улустуң аразындан шилип алыңар, бо орган алды кижини бис билир бис, мен бодаарымга, оларның аразында чагырыкчы болур кижилер чок-ла боор, бодап көрүңер даан, арыннарынга чугаалаарым ол-дур, оларның аразында хар-назы дөгүй берген кырган-дижең кижилер бар-дыр, мооң мурнунда кожуун даргалааш, чадашкан кижи бар-дыр, кожууннуң спортун даргалааш, оода ону сегидип чадаан, эжиинде ыт кагар ыяжы чок кижилер бар-дыр, бажың-балгат чок кижилер, арагалаар-дарылаар кижилер бар-дыр... чөпшээрээр чүве болза, алдалаа чаңгыс кижи шаа четпес кижилер-дир, чок болза шуптузун чагырыкчыга соңгуп алыңар!— дээн мен. Кажан кожуунга чагырыкчы болуксаза, бодун шүгдүнүп көөр чүве-дир ийин, чурум-сагылгам, эрзиг бүдүжүм, чонга хүндүткелим кандыгыл, оларны чемгере аар мен бе суг-суг дээн ышкаш аан. Бодунуң өг-бүлезин долу хандыра албайн чыткаш, канчап чагырыкчыже, улуг албан-дужаалче чүткүүрүл? Даштыкыда акша-төгериктиг, завод, фабрикаларлыг бай кижилер президентилер, чагырыкчылар болур ышкажык, моон алгаш көөрге, бо улустар эрлер бис дижирлер, а херек кырында эрзивес эрлер-дир ийин.

Эр кижилер кыс кижиге хамаарыштыр чүнү канчап болурул? Эр кижи — кыс кижиниң чөлеңгиижи, идегели, сүлде-сүнези, чоргааралы, ынакшылы, идегели. Эр кижи чүгле кадайын, кыстарын камгалап, карактаар эвес, кыс кижи бүрүзүнге сөөк-язы ылгавайн каяа-даа дузалап, камгалаар ужурлуг чүве-дир. Бир эвес эр кижи бодунуң күжү-биле, туруштуг быжыы-биле херээжен кижини тутпас болза, херээжен кижилер кошкак болгаш арагалап, таакпылап, маңнаганнап туруп берзе, оларны дедир кижизидери берге. Ынчангаш эр кижилер эрзиниң чамдык таварылгаларда көргүзүп, оларны хынап, чагып-сургап чорза эки. Херек апарза, оларны дээш амы-тынын-даа берип болур. Ынчангаш эр кижилер туруштуг, кадыг-быжыг туттунуп билир, эрзиг болур ужуруында. Дөрт мөчүзү чок-даа бол, эр кижи кажан-даа эр адын ышкынмаза эки-дир ийин. Амгы үеде машина-техниканы-даа, ак-кара ажылдарны, аңнап, балыктаар, даараныр, чазаныр, эртем-билиглиг, ырлаар, танцылаар, ынакшып билир болза, эр кижини эр кижи ол-дур дээр мен.

Амгы үеде эр кижилер эр адын ышкынып бар чыдар, ажыл кылып билбес, кадайынга азырадыр, эртем-билиг чок, чалгаа, уйгужу, арагалаар, таакпылаар, шыдал чок кыс кижилерге күш-шыдалын дөгээр, оорланыр, хулиганнаар, оъқ-бижек, мези-чепсек тудар, улустуң тудуп чораан сумказын хунаар, кадайларын хүннеп, эттеп-согар, дорамчылаар. Хамык дерзии үүлгедиглерни, үптээшкин - тонаашкыннарны, өлүрер-чидирер чоруктарның 80-90 хуузун эрзивес эр кижилер кылып турар. Кижиниң иези төрээш азырап кааш, төлүм эки-ле чорзун деп бодаар, йөрээр болгай, амгы үениң аныяк кижилери эки чүвеге өөренмес, багай чүвеге өөреничел, сонуургаачал апарган, ооң уламындан кыс чон эр кижилерге оорганыр хамаанчок, кудумчуга, автобустарга, орук-суурга эр кижилерден коргуп чоруур-дур, чамдык эр кижилер эр-ле адын көргүзүп, хөлүн эрттирип, күштүглерже, күш чоктарже ок-бижек тудуп алгаш халып, дүрбүттүнүп тургаш, оларның холу-будундан баар, эрзинир дээш, майттанып-шорттаныр, чашпан тыртып сээдеңнээр-дир бис, мынчап чорааш канчап эр адывыс камгалаар бис. Ынчангаш бистер, эр кижилер езулуг эр аттарывысты ышкынмайн, эрзиг боп көрээлиңер! Кем-херектен, хай-бачыттан, оор-суктан, хулиганнаашкындан, үптеп-тонаар, күштеп-күчүлээр, аас-дылдан чайлап чоруулуңар! Арага-дары ишпээлиңер, сээдеңнедир чашпан-сиген тыртпаалыңар, улугну — улуг, бичени — биче деп, чаштарны кээргеп, улугларны хүндүлеп, херээженнерге ынакшып, дузалажып, карактажып, оларны човатпайн, оларның сөс-домаан дыңнап чоруулуңар!

Тываның оолдары, эр хиндиктиг кижилери, бо чүүлдү номчааш, боданып, эде-хере тыртынып, эр аттарывысты камгалап, боттарывыска чоргаарланып чоруулуңар!

Моңгуш МАДОН.
Каа-Хем суур.

АРЫН-НҮҮРҮН АРАГАГА ОРНААН

(Азы ёозажок ие дугайында)

Чоокта чаа «Центр Азии» солунга үнген чүүл дугайында бодалымны бижикседим. Бо чылдың чеди ай эгезинде Ангарский бульварга дөрт айлыг бичии чашты дөрткү каъттан дүжүр октапканын ында бижээн. Ында-мында көскүлеңнээн, эзирик, элээр ынаар-бээр шаараңайнып турар улус каракка пат-ла чаңчыгып, оларны кижи шуут таныыр апаар. Бо өг-бүле база ол районнуң шак ындыг кижилеринге хамааржыр боорга, мен эки таныыр, билир мен. Бичии чаштың иезин Люда, ачазын Саша дээр, фамилиязы Топоевтер. Өг-бүле ээзин херээжен, ие кижи деп хүндүлээр арга чок: уругларының пособие акшазын алгаш, аъш-чем сатпас, ажы-төлүн аштадыр-суксадыр каапкаш, чартык ай иштинде суг чиде бээр. Беш, алды харлыг уруглары Алена, Артем кырган-авазы-биле бо-ла шил чыып чоруурун кижи көөр. Люда арага ишкеш, ажы-төлүн удутпас, аяк-сава буза шаап, чалчыттынып, кырган-авайны (кунчуун) эттеп, үндүр-киир ойладып тура хонар. Чогум Саша боду арага-дарыга тура чок, үргүлчү ажыл-агыйлыг чоруур. Сөөлгү үеде кадайының аайы-биле дыка ижер апарган. Лориса О. дээрзи бажыңын үргүлчү арендага бээр, ол акшазын бо эштери-биле ижип кааптар, үргүлчү-ле оларның квартиразынга чурттаар хевирлиг. Ол чаш оолду соңгадан үндүр октап турда, ооң иези Люда каяа турганыл? Чүге оглун камгалап албааныл? Мен бодум хуумда бичии чаштың коргунчуг өлүмден барганынга кол буруулуг кижилер ада-иези, оларның ээ-харыысалга чогу-дур деп санаар мен. Угунда-ла ол үш өрээлдиг квартираны Люданың авазының бузуп көжүрер ужурга таварышкан бажыңының орнунга берген. Дуңмазы Алдынайны үндүр сывыртапкан, оозу чурттаар чер чок аш чарлап, кезек када солун, сеткүүлге ооң дугайында бижип турганын улус сактыр боор.

Ада кижи ижерге, өгнүң чартыы, ие кижи ижерге, өг бүдүнү-биле өрттенир — деп чугаа бар. Люда чаш оглун хирлиг пөстер-биле бакка-сокка ораап алган, алгыртыр көдүрүп алган чорааның бо-ла көргеш, караам чалданыр чорду. Ооң чанынче-даа чагдаар хире эвес, аксындан үнер сөстери безин кижи сагыжынга кирбес. Коргунчуг-даа, чованчыг-даа. Арткан чаш ажы-төлдү, кырган энени кандыг салым манап турарыл? Ие кижиниң мөзү-шынарын чидир арага-дарыже дүлдүнүп, ажы-төлүнүң келир үези байтыгай, эртен-кежээ чиир аъш-чемин салып, белеткеп бербес иени кандыг херээжен кижи дээрил? Хорай чагыргазының даргазы Зоя Назытыевна Сат бо өг-бүлени кичээнгейге ап көрбес чүве болза, база катап айыыл-халап болуру чайлаш чок деп бодалдыг мен.

Мен «Шын» солуннуң өг-бүле булуңу деп үндүрүлгезинче бо чагааны бижип олура, тыва чонум арага-дарыга алыспайн, ажы-төлүн Тыва күрүнениң езулуг ээлери кылдыр өстүрүп, үстүнде ады кирген Люда ышкаш иелер турбазын күзээр-дир мен.

Михаил ХОВАЛЫГ.
Башкы.
Гонорарын солунга арттырдым.

ЭЖИҢНИ ЭНИККЕ ДӨМЕЙЛЕВЕ...

Ажыл шагының соонда чанар дээш, автобус доктаар черге келиримге, манаан чон хөй болурга, чадаг базыптар бодай бердим. Орук ара өөренген чаңым-биле национал парыгывыс ишти-биле базып ор мен.

Чаъстаан соонда, агаар-бойдустуң экизин канчаар, сактырга-ла долгандыр турар оът-сиген, ыяш-даштың бүрүлери өң кирип, дирлип келген чүве-биле дөмей, агаарже тынарга артында хостуг. Ында-мында агаарлап кылашташкан чоннуң хөйүн магададым.

Кажан кижи чааскаан кылаштап чораан үезинде амыдыралда болган бир-ле эрткен таварылганы болганчок-ла сакты бээр.

Оон бээр элээн-не үе эрти. Чазак бажыңында бир дарганың кабинединге болган чүүл бажымга кире дүштү.

Бодум ажыл-херээм аайы-биле чорук-херек чогудуп аар дээш ол дарганың кабинединге кире берген кижи мен. Даргаже киреpде эжиин соктааш, кирип болур бе деп чөпшээрелди айтырдым. Дарга столунуң артында бижиттинген олур. Эжик аксынга элээн үр тур мен, ол үеде дарга бижиттинерин соксаткаш, ам-на менче көрнүп келди. Даргага келген херээмни чугаалаарымга, кезек карактары-биле мени шинчилей аарак көргеш, сандайже олурарынче чалааш, улай бижиттине берди. Ол бижиттинип орар үеде, кабинет иштин бир долгандыр шинчилей аарак көрдүм. Черле ынчаш элээн бедик эрге-дужаалдыг даргаларның өрээлинге кандыг эт-сеп турарыл, колдуу долузу-биле четчелеттинген, арыг-силии хөлчок, бодаарымга, чоокта чаа-ла көжүп кирген хевирлиг. Артында дарганың баарында бижиттинип, ажылдап орар доора салып каан, кыры кылаңайнып чыдар столунуң кырында тургускулап каан ийи бичии Россия биле Тываның тук-чугаштары улам-на аян-шинчи киирип, улуг эрге-дужаалдыын бадыткап тур.

Дарга бижиттинип доосканының соонда, ажыл-херекти чугаалажып кириптивис. Элээн болганда эжикти бир кижи соктааш, болур бе дээш кирип келди. Кирип келзе-ле, шериг хептиг, эктинде погоннарында капитан эргелиг, шевергин кеттинген аныяк, тыва, таныырым эр дарганың чанынга чеде бергеш, холунда тудуп чораан документизин, «даргавыс силерге дораан чедирип бер дээрге ону эккеп чор мен» — дээш, оозун даргаже сунду. Дарга документини хөөн чок алгаш, кирип келген капитанче сооду көргеш, «Кирип келгеш, чүге меңээ шериг езу-биле илеткеведиң» — дидир. Капитан дарганың арнынче көргеш, далашканындан-на боор, дериде берген хаваан думчук аржылы-биле чотпушаан, хүлүмзүрүп кагды. Дарга баштактанып турары ол боор деп бодаан хевирлиг. Мен база-ла ынчаар бодап кагдым. Чүге дизе дарга биле капитан боттары таныжар деп билир мен, харын-даа элээн каш чылдар мурнунда Сибирьниң бир институдунга аңгы курстарга, аңгы факультеттерге дээрден башка, кады өөренип, хостуг үелеринде общежитиезинге өөру оолдар-биле чыглып алгаш, стол теннизинге ойнаар чорааннар. Мен бодум база-ла чоок-кавызынга бир институтка өөренип турган болгаш, чай кадында оларга халып чеде бээр турган мен. Даргаже көөрүмге арын-шырайында баштактанган шинчи чок, шириини хөлчок апарган олур. Шын-на сеткили-биле ынчап орар-дыр деп билип кагдым. Каш секунда иштинде ыыт-дааш чок бардывыс, ыржымны дарганың үнү үреп, база-ла капитанны киерде чүге бижиттирип, демдегледип албадың дээш, эжик уунче салаазы-биле айыткаш, мээң ында секретарым бар чүве — диди. Капитан кезек хүлүмзүрүп тургаш, бо-даа бедик эрге-дужаалга саадапкаш тений берген дарга-дыр деп чүвениң ужурун билгеш, буруулуг болдум, эш дарга, үнүп болур бе дээш, даргадан чөпшээрел-даа манавайн базып чорупту. Дарга арай аңаа таарзынмаан хевирлиг капитанның соонче көргеш, «даргаңга менден улуг приветтен дамчыт» — дээш, бо багай капитанны ырмазынсы командылаптым дээн хевирлиг ам-на сеткили ханган, хөрээн хозады чөдүргүлээш, сандайынга эде олуруп алды. Бажымга дораан-на хостуг үемде көдээ суурда чурттап орар кырган ада-ием сугга баргаш, эртен-кежээ мал-маган кажаага кирип келген үеде даштын үскүлешкен өшкүлер шимээни дыңнааш, авамның бо-даа хунаны, багай арган-дорган анай-хураган үскүлээринге өй — деп органын сактып келдим.

Ол каш минута иштинде болган болуушкунну караам-биле көргеш, бодум хей-ле черге эпчоксундум. Чаа-ла ажыл-херек бүдүрер дээн бодалдарым баштан ушта халып, ажыл-херээм-даа төндүр чугаалашпайн, дарга-биле байырлашкаш, үнүп чоруптум. Эскерип чорууурга, тыва чону, тыва чери дээш кызып, уйгу-чыдын чок дерин төп ажылдап чоруур даргаларның аразында ийи-чаңгыс, культуразы, угаан-медерелиниң сайзыралы куду деңнелде деп чугаалап болур кижилер бар. Олар улуг эрге-дужаалдыг төрелиниң, өңнүүнүң чанынга кыстынып чорааш, хенертен депший бергеш, боттарын бодаганга дөмейлээш, эжин эникке дөмейлей бээрге чаржынчыг-дыр.

Сергей КҮЖҮГЕТ.
Кызыл хоорай.

ЧАРЛААЛДАР

КИНО УРАН ЧҮҮЛҮНҮҢ ӨӨРЕДИЛГЕЗИНЧЕ!

1997 чылда керээ езугаар дараазында тускай эртемнер аайы-биле студентилерни хүлээп алырын Кинематографияның ажылдакчыларын дагын белеткээр болгаш оларның мергежилин бедидер Бүгү-российның институду (Роскүркинонуң КДБМББИ) чарлаан:

1. телевидениениң уран-чечен кинофильмнериниң режиссеру;
2. телевидениениң уран-чечен кинофильмнериниң оператору;
3. кинонуң шии чогаалчызы;
4. телевидениениң кино бүдүрүлгезиниң продюсери болгаш телевидениениң кино прокадының менеджери;
5. компьютер анимациязының режиссеру;
6. компьютер анимациязының чурукчузу;
7. компьютер анимациязының режиссер-чурукчузу.

Өөренир хуусаазы 2 чыл. Дээди эртемниг кижилерни хүлээп алыр. Телевидениениң уран-чечен кинофильмнериниң продюсери болгаш телевидениениң кино бүдүрүлгезиниң прокадының менеджери тускай эртемге өөредири-биле ортумак эртемниглерни хүлээп ап болур. Институттуң болгаш фондунуң күсели-биле 1 минутаның өөредилге киноларын студентилер тырттырып болур. Ниити чуртталга бажыңынга чурттаар болза, өөренириниң өртээ АКШ-тың 7260 доллары, ол бажыңга чурттавайн өөренирге — АКШ-тың 6600 доллары. Төлелгени рубль хемчээлинге деңнээр.

Студентилерни шилип алыры 1997 чылдың сентябрь 1-де эгелээр. Кичээлдер октябрь 1-де эгелээн турар.

Өөренирин күзээннер Тыва Республиканың Культура болгаш кино яамызынга дилегни кылыр. **ООҢ АДРЕЗИ:** Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың 46, телефону 3-23-83, кадрлар килдизи.

ПАСПОРТ СОЛУЛГАЗЫН ЭГЕЛЭЭН

Россия Федерациязынга, ооң иштинде Тываның девискээринге бо чылдың октябрь 1-ден эгелеп ССРЭ-ниң паспорттарын РФ-тиң паспорттары-биле солууру көрдүнген. Бо хемчегни РФ-тиң Президентизи Б. Н. Ельцинниң 1997 чылдың март 13-те үндүргени «Россия Федерациязының девискээринге Россияның хамаатызы кижиниң бодун шынзыдар кол документизиниң дугайында» Чарлыынга үндезилеп чорудар.

«Россия Федерациязының хамаатызының паспортунуң, ооң бланкызының хевириниң болгаш РФ-тиң хамаатызының паспортунуң бижимелиниң дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында» РФ-тиң Чазааның 1997 чылдың июль 8-те № 828 доктаалы-биле тодаргайлааны болза:

1) бирги ээлчегде паспорттарны 14—16 хар четкен хамаатыларга болгаш шериг албанныгларга тыпсыр;

2) паспорт солулгазын 1997 чылдың октябрь 1-ден эгелээш, 2005 чылдың декабрь 31-ге чедир үе-чадалап чорудар, бо үениң дургузунда ССРЭ-ниң хамаатыларының паспорттары хоойлу езугаар күштүг болуп артар;

3) РФ-тиң хамаатызының паспортунуң күштүг хуусаазы 14-тен 20, 20-ден 45, а 45 хар соонда хуусаа чок күштүг болур.

Хуусаазы төнген соонда паспортту солудар. Ынчангаш улуг ажыл мурнувуста, ынчалза-даа хөй шуугаазын көдүрген ажыы чок. 8 чылдың дургузунда РФ-тиң хамаатылары бодун шынзыдар чаа документини кылдырып ап болур-дур.

А. ЕЛИЗАРОВ.
ТР-ниң ИХЯ-ның паспорт-виза албан килдизиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар иштики албанның капитаны.

ХАМНАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Бо чылдың сентябрь 15-тен 20-ге чедир Тывада караң көрнүр бүгү хамнарны тускай комиссия ыяап-ла бүрүткээр, хынаар. Эртенгиниң 8 шактан кежээкиниң 6 шакка чедир ол комиссия Ленин кудумчузунуң 41 дугаар бажыңга хүлээп алыр.

Ол хыналданы эртпээн болгаш чонну хүлээп ап, ажылдаар хамнарга чогуур органнар моон соңгаар торгаал онаар апаарын Хамнар ниитилели дыңнадып тур.

ТР-НИҢ ХАМНАР НИИТИЛЕЛИ «ДҮҢГҮРНҮҢ» БАШТААР ЧЕРИ.

Чуртталга-коммунал ажыл-агый чери, чуртталга тудуунуң болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый хөгжүлдезиниң талазы-биле комитет, ТР-ниң Экономика яамызы Өвүр кожуун чагыргазының коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезиниң директору

Николай Хайлын-оолович
ӨДЕКЕЙНИҢ

55 харлап бар чораан назынында мөчээнин дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Чаа-Хөл кожууннуң өөредилге килдизи Ак-Туруг ниити ортумак школазының хоочун башкызы, улус өөредилгезиниң тергиини

Зера Хертековна
ХУНАЙ-ООЛДУҢ

аар аарааш хенертен мөчээни-биле өг-бүлезинге, чоок төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

КОНКУРС! КОНКУРС!

Күрүнени быжыглаар болгаш тус черниң бот-башкарылгазын хөгжүдер талазы-биле эргелелдиң начальнигиниң ээлеттинмээн албан-дужаалынга КАНДИДАТУРАНЫ шилиир конкурсту Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязы чарлаан.

КОНКУРСТУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ: ол албан-дужаалга кирер кандидат кижи юридиктиг дээди эртемниг, күрүнениң башкарыкчы албан-дужаалдарынга ажыл стажы 2 чылдан эвээш эвес, тускай эртеминиң аайы-биле ажыл стажы 3 чылдан эвээш эвес болур.

Конкурска киржирин күзээн хамааты ДАРААЗЫНДА ДОКУМЕНТИЛЕРНИ киирип келир:

— бодунуң хууда билдириишкинин, кадрлар учедунуң талазы-биле хуудус, фото-чуруу;

— профессионал эртем-билиин, ажыл стажын, мергежилин бадыткаан, эртем адын тывысканын шынзыткан документилер. Оларны нотариус чуруму-биле бадыткаан болур. Кадыкшылының дугайында эмчи шынзылгазы.

Националдар аразының харылзааларының айтырыгларының талазы-биле база политиктиг хартиялар, шимчээшкиннер-биле кады демнежилге талазы-биле эргелелдиң начальнигиниң ээлеттинмээн албан-дужаалын, четчелээр **конкурсту** Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязы база чарлаан.

КОНКУРСТУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ: кандидат кижи гуманитарлыг дээди эртемниг, күрүне албанынга ажыл стажы бир чылдан эвээш эвес болур.

Конкурска киржирин күзээн хамааты **ДАРААЗЫНДА ДОКУМЕНТИЛЕРНИ** киирип келир:

— хууда билдириишкини, кадрлар учедунуң талазы-биле хуудус, фото-чуруу;

— профессионал эргежок чугула эртем-билиин, ажыл стажын, мергежилин, эртем чадазын тывысканын бадыткаан документилер, кадыкшылының дугайында эмчи шынзылгазы.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редакторнун оралакчызы Вера КУУЛАР.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Вера КУУЛАР (кол редакторнун оралакчызы), Светлана МОНГУШ (харыысалгалыг секретарь), Галина МАСПЫК-ООЛ (килдис эргелекчизи), Арапчор ОКСУР (килдис эргелекчизи).
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91; харыысалгалыг секретарь 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-34-17; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаанда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16; чарлаалдар килдизи — 3-34-39.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406, корр. сч. 700161629, МФО 049304729, ИНН—1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парламент болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — 1 00007.
Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, ындадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Солун неделяда 3 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы 5015. Чагыг 347.